

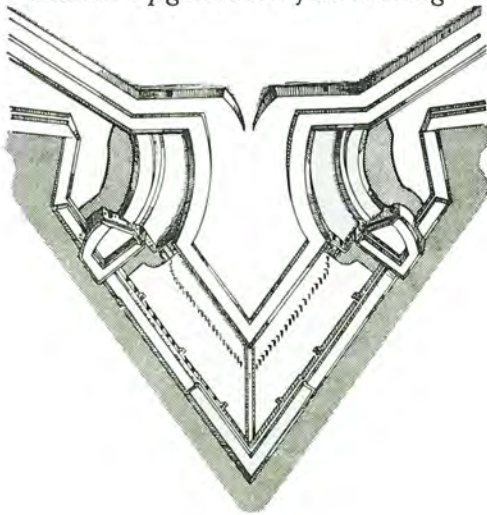
JAARBOEK 1975

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

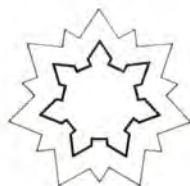

JAARBOEK 1975

waarin opgenomen jaarverslag

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De Stichting, genoemd naar Menno Baron van Coehoorn (1641-1704),
Nederlands grote vestingbouwmeester, directeur-generaal van fortificatiën onder
Koning-Stadhouder Willem III, stelt zich ten doel:

„de instandhouding te bevorderen van oude buiten militair gebruik gestelde vestingwerken
in Nederland, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten,
zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige
traditiën uit ons nationaal verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst
en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen”.

(Art. 2 der Statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID DE PRINS DER NEDERLANDEN

Erevoorzitter:

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, † 1975 (voorzitter 1957-1967)

Ereleden:

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, † 1975 (penningmeester 1932-1971)
C. A. DE BRUIJN, † 1975 (secretaris 1956-1970), (archivaris 1970-1975)

Erevoorzitters (voorheen):

GENERAAL C. A. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., † 1939 (voorzitter 1932-1935)
W. H. COOL, † 1958 (voorzitter 1947-1957)

Erelid (voorheen):

W. H. SCHUKKING, † 1967 (secretaris 1934-1956)

*Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden
Ere-voorzitter van het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975*

(foto: Max Koot)

Het nationaal comité
monumentenjaar 1975 erkent
de bijzondere verdiensten van
de Stichting
Menno van Coehoorn

voor het behoud van het
nederlandse monument
met name de
historische vestingwerken

ter bevestiging waarvan deze
oorkonde werd uitgereikt op
25 juni
van het monumentenjaar 1975

Het nationaal comité

Voorzitter *W. M. J. van der Meer*

Secretaris *E. van Kester*

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT

Wat betekende het jaar 1975 voor onze Stichting? Als „Monumentenjaar” bracht het leven in de brouwerij: een *verheugende activiteit op restauratiegebied* in alle delen van ons land en een groeiende belangstelling voor monumenten in het algemeen maar óók voor die waaraan onze Stichting haar bestaansrecht ontleent. Zeker, het was soms meer de uit nood geboren behoefte aan werkobjecten dan motivatie die het restauratieproces in gang zette, wat niet wegneemt dat wij ons over de resultaten mogen verheugen. Zulks te meer, als men ziet met hoeveel toewijding en nauwgezetheid de werken tot uitvoering worden gebracht.

Groeiende belangstelling was ook af te lezen uit de – voor onze verhoudingen – opmerkelijke *toename van het aantal begunstigers en donateurs*.

Men moet hierbij wel bedenken dat er geen vergelijking dient te worden getrokken met monumenten- en natuurbeschermende zusterinstellingen, zoals de Vereniging „De Hollandse Molen” of de „Vereniging tot bescherming van Vogels”. Hun jaarlijkse aanwas bedraagt wellicht evenveel of meer dan ons totale „leden”-bestand. Molens bepalen nu eenmaal mede het karakter van grote delen van het Nederlandse landschap, wat van *forten – zo verscholen als ze soms liggen* – meestal niet kan worden gezegd. Menige niet direct geïnteresseerde voorbijganger zal ze nauwelijks opmerken (wat hun *overlevingskans als natuurgebied* ten goede komt). En wie houdt er nu niet van onze vogels?

Door de aard van de objecten waarvoor wij hebben te zorgen, zijn we als vanzelf een in aantal beperkte, min of meer „selecte groep”. Dat neemt niet weg dat de invloed welke onze Stichting op háár gebied heeft, niet onaanzienlijk is. Dit blijkt o.a. uit het aantal uitnodigingen van overheidswege en van particuliere zijde tot de Stichting gericht, voor het verlenen van hulp, adviezen en voorlichting.

Ook dit jaar weer hadden wij bemoeienis, variërende van *regelmatige begeleiding van restauraties* tot *incidentele adviezen op technisch gebied* of *het geven van een oordeel over voorgelegde plannen of ontwikkelingen*. Dat betrof in 1975 o.m. de plaatsen *Dokkum, Zutphen, Doesburg, Buren, Amersfoort, Den Helder, Velsen, Naarden, Muiden, Brielle, Nieuwpoort, Hellevoetsluis, Woerden, Vlissingen, Veere, De Klundert, Raamsdonksveer, Geertruidenberg, Heusden, Den Bosch, Grave, Woudrichem*. Ook uit het buitenland – *Denemarken, Canada, Japan, W. Duitsland* bereikten ons *verzoeken om informatie en gegevens*.

Een andere reden tot verheugenis is de sterke vermogenspositie die onze Stichting in de loop van 1975 heeft bereikt, door de uitkering van het legaat

van Mevrouw de Girard de Miolet van Coehoorn over wie ons vorige jaarboek een levensbericht verstrekte. De *beleggings-adviseurs* voor het naar haar genoemde fonds, de heren Jhr. W. J. van Sminia en J. G. van Marle, aanvaardden hun taak.

In ander opzicht evenwel werd de Stichting zwaar getroffen door het verlies van drie mannen, die een groot deel van hun leven – tot in hoge ouderdom – hebben besteed aan het welzijn van de Stichting en die als bestuursleden – en ereleden – tot in hun laatste dagen actief bleven. Het zijn *Jhr. Ir. Six van Wimmenum, de heer C. A. de Bruijn en de heer L. J. Spanjaardt Speckman*. Hun deskundigheid was mede bepalend voor de plaats die onze Stichting thans inneemt.

Van het wegvallen hunner arbeidsprestaties ondervindt het dagelijks bestuur de terugslag, die noopt tot voorzieningen om het blijvend goed functioneren te waarborgen. Eenvoudig is dat niet want mét de ontslapenen is een grote dosis kennis weggefallen.

Het Monumentenjaar leverde de Stichting Menno van Coehoorn een *onderscheiding* op.

Bij alle jubel over het MJ moet men zich blijven afvragen of *het zinvolle van monumentenbescherming* nu werkelijk *tot elkeen is doorgedrongen*. Wij hebben wel eens twijfel wanneer men het merkwaardige kan zien gebeuren, dat de vroede vaders van een be kroonde stad, gelijktijdig met het aanvaarden van de onderscheiding voor hun goede monumentenbeleid bezig zijn met plannen die duidelijk tegen dit laatste indruisen! Gelukkig maar dat er meestal nog wel mogelijkheden zijn om met klem van argumenten of desnoods met de wet in de hand, de gewraakte plannen te doen wijzigen of elimineren. Ook ons bestuur moest in het afgelopen jaar enige malen in het geweer komen tot afweer van „boze” plannen.

Een zaak die ons zeer ter harte gaat is *de bestemming van het Fort Rhijnauwen*, waarop de Sterrenwacht van de R.U. (zeer begrijpelijk) een begerig oog richt. Onze Stichting staat pal voor het *ongerepte* behoud van dit bijzondere fort met inbegrip van het als natuurgebied uitzonderlijk hoog-gewaardeerde terrein binnen zijn grenzen. Tijdens een interdepartementale „hearing” onlangs op het fort gehouden, waarbij ook ons bestuur was vertegenwoordigd, scheen het besef, dat het hier gaat om een *zéér* bijzonder object, wel terrein te winnen. Een roedel reeën stak het terreplein over juist toen het gezelschap (ca. 25 man) de bomvrije kazerne had verlaten! Goed voorteken?

*Fort Rhijnauwen, januari 1976
bespreking op het terreplein*

*Fort Rhijnauwen
bezigting van het Reduit*

Bourtange, wederopbouw van de Friese Poort

*Tentoonstelling 100 jaar Provinciale Waterstaat Zuid-Holland
(Kijkje in de stand van correspondent W. de Jong)*

De *Sterrenwacht* MOET aan betere accommodatie worden geholpen, (ook dát beseft iedereen) maar dan *niet ten koste van onvervangbare waarden!* Een alternatieve oplossing moet mogelijk zijn en naar wij vernamen wordt daaraan gewerkt.

Op *verzoek van onze Stichting* heeft de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk beslist, dat *het fort op de monumentenlijst* moest worden geplaatst, wat inmiddels is geschied.

In *ons jaarboek 1974* betoogden wij in de inleiding dat de procedure voor het plaatsen van objecten op de *monumentenlijst* naar onze mening *te gecompliceerd en te tijdrovend* was. Nu zijn we heus niet zo onbescheiden te denken dat . . . Maar naar insiders ons verzekerden, zijn er duidelijke tekenen van verbetering op te merken, ja zelfs van een „*vriendelijke gezindheid*” bij de instanties die erover hebben te beslissen (invloed van M 75?). In ieder geval een gunstige ontwikkeling!

Merkwaardig zijn sommige uitspraken in de discussie over de vraag waar de *grens* ligt voor het *restaureren*, zo men niet wil overgaan tot *herbouw* van beschadigde of verloren gegane monumenten. En men schijnt dit laatste op principiële gronden soms juist niet te willen.

Over Heusden wordt wel eens gezegd dat het een soort openluchtmuseum zou zijn. De Heusdenaren zelf schijnen wél te zijn ingenomen met de bijna voltooide „*vernieuwing in historische zin*” en noemen hun stad een „*levende stad*”. Heusden staat in dit opzicht niet alleen. Men zou ook Bourtange kunnen noemen als voorbeeld van restauratie die het karakter van herbouw benadert. In dit verband is wel eens het verwijt „*historie-vervalsing*” te horen, wat te méér opvalt daar het van initiatiefnemerszijde komt. Men mag erover denken zoals men wil.

Wij zien een eventuele reconstructie van een poort op haar oude fundering of het weer openleggen van een gedempte haven niet als verkeerd en in veel gevallen meer als een correctie op het verleden, waarin veel schoons onnodig verloren ging. De mens maakte, maakt en zal historie maken tot in lengte van dagen en zo zal over vijftig jaar datgene wat nu in Heusden en Bourtange werd gewrocht, weer „*bestorven*” zijn en als historie worden ervaren. Men zal zich verheugen in de plezierige aanblik van een fraai stadje of dorp en geen weet hebben van de geschilpunten op restauratie-gebied tussen de „*preciezen en de rekkelijken*” onzer dagen.

Wél menen wij te hebben opgemerkt dat er zich onder de vertegenwoordigers van onze gewaardeerde Rijksdienst voor de Monumentenzorg nogal wat „*preciezen*” bevinden. Of speelt de kostenfactor hierin soms een rol?

De Stichting heeft weer veel te danken aan *haar actieve correspondenten* die het werk op verschillende wijzen steunen, hetzij door het geven van voorlichting, het houden van lezingen of het bewaken van objecten en het signaleren van zaken die onze aandacht verdienen. Ook het verlenen van adviezen en het bijwonen van vergaderingen behoort tot de taak van sommigen hunner.

Bijzondere lof verdient *de heer W. de Jong*, hoofd-ambtenaar bij de Provinciale Waterstaat van Zuid-Holland. Aan hem danken we ook een aantal foto's van „zijn” werkobjecten: Brielle, Nieuwpoort en Hellevoetsluis.

De vergaderruimte, de bibliotheek en het archief zijn einde 1975 verplaatst naar de Alexanderkazerne, Van Alkemadeaan 375, Den Haag, waar ons twee lokalen door de Chef van de Generale Staf werden aangewezen in plaats van het lokaal bij het Bureau voor Maritieme Historie van de Marine-staf, waar de Stichting de laatste jaren gastvrijheid had genoten. Deze uitbreiding komt des te meer van pas nu de bibliotheek en het archief, niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief, belangrijk zijn verrijkt met de *collecties De Bruijn en Spanjaerdts Speckman*. Onze vrijwillige medewerker *Ir. H. J. Walkate* richt *de bibliotheek* thans in naar moderne methoden.

Over de *Studie-commissie* vindt men elders in dit boek nader bericht.

Van onze *Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland* is het manuscript voor het deel *Zeeland*, waarvan de voorbereiding door de heer Spanjaerdts Speckman gedeeltelijk was verzorgd, nu aan het lid van de studiecommissie, de heer Y. Meeter, voor voltooiing ter hand gesteld.

De atlassen *Utrecht* en *Noord-Holland* worden inmiddels herdrukt in een oplage van 200 exemplaren elk – niet veel weliswaar maar het vergt in de huidige omstandigheden een grote investering. De atlas *Zuid-Holland* is nog in voorraad. Wij menen, dat het ondanks de sterk gestegen prijzen raadzaam is met aankoop niet te lang te wachten (zie publicatielijst).

Penningen van de Restauratie Brielle 1975 zijn nog in een bescheiden aantal voorradig. De vraag van buitenaf begint zich thans af te tekenen. *De stichtingsdag* mag een succes worden genoemd. Wij adviseren onze leden hun bestellingen niet te lang uit te stellen!

Alvorens deze inleiding te besluiten nog een enkel woord over het jaarboek 1975 en zijn inhoud zomede een paar andere punten.

Overwegende dat onze Stichting geen periodiek uitgeeft en derhalve *ons jaarboek één* van de mogelijkheden is onszelf aan de buitenwereld te presenteren, hebben wij gemeend te moeten overgaan tot de uitgifte van een (werkelijk) *boek, dat aan hogere eisen van afwerking voldoet*. Wij vertrouwen dit thans toe aan De Walburg Pers in Zutphen en hopen het als een vooruitgang te zullen ervaren.

Hetzelfde huis verzorgde ons *nieuwe vrouwblad*, dat ter beschikking staat van hen die gerichte propaganda beogen.

Het valt ons op dat steeds meer van onze begunstigers, op reis zijnde, bewust aandacht schenken aan historische verdedigingswerken, wat blijkt uit het feit dat men ons prentbriefkaarten van het waargenomene toezendt (die uiteraard onder dankbetuiging worden aanvaard om in de collectie te worden opgenomen, dit jaar Carcassonne, Sri Lanka, Frederikstad, Salses, Landskrona),

Toevallig is deze internationale gerichtheid dit jaar ook enigszins merkbaar in de bijdragen van enkelen onzer begunstigers die in het buitenland ontdekkingen deden. Soms is er dan toch nog sprake van werken onder Nederlandse invloed of van Nederlands maaksel (Sri Lanka).

Ditmaal kunnen wij onze lezers ook een denkbeeld geven van de hoge trap van ontwikkeling van *de Turkse historische vestingbouw in de Balkan*.

Onlangs kregen wij door de bemiddeling van een onzer begunstigers – zelf oud-commandant – een zekere *binding met onze naamgenoot, het „Regiment Menno van Coehoorn”*. Meer hierover elders in dit boek.

Het monumentenjaar stimuleerde eveneens het aantal verschenen werken op ons gebied, wat de rubriek *boekbesprekingen* vergeleken bij vorige jaren enigszins deed uitdijen.

Het *vestingboek* dat wij ons voorstellen zelf uit te geven kan einde 1976 worden tegemoet gezien.

Hiermede besluiten wij dan het algemeen overzicht en *bieden U ons Jaarboek 1975 aan in zijn nieuwe vorm*. Wij vertrouwen dat het U weer een beeld geeft van wat het bestuur in het afgelopen jaar bezighield en wat de Stichting is wedervaren. Dank aan allen die de Stichting met raad en daad steunden. Dank tenslotte voor het vertrouwen dat het bestuur ook dit jaar weer van Uw kant mocht ondervinden.

T.

foto linksboven:
Jonkheer Ir. Six van Wimmenum, ere-lid
† 1975

foto linksonder:
L. J. Spanjaerd Speckman, ere-voorzitter
† 1975

foto rechtsonder:
C. A. de Bruijn, ere-lid
† 1975

IN MEMORIAM
LOUIS JOHAN SPANJAERDT SPECKMAN
1898-1975

Op Tweede Kerstdag 1975 is onze ere-voorzitter Generaal-Majoor der Genie b.d. L. J. Spanjaerd Speckman tengevolge van een zware hartaanval overleden. De ontslapene besloot hiermede een uiterst werkzaam leven, actief tot op de laatste dag.

Reeds tijdens zijn opleiding aan de K.M.A. (1915-1918) bleek hij zeer gemakkelijk te kunnen studeren, want naast zijn militaire en technische vakken, bestudeerde hij ook geologie en dierkunde, vakken waarvoor hij ook later veel belangstelling bleef houden. Tijdens zijn eervolle militaire carrière bij het Wapen der Genie vervulde hij vele functies, zoals leraar bij de K.M.A., hoofd van het – gemakshalve zo genoemde – Inundatiebureau en tenslotte de topfunctie Directeur Gebouwen, Werken en Terreinen, waarbij hij nog drie jaar na zijn „pensioenrijpheid” het Wapen heeft gediend.

Na zijn pensionering in 1958 is hij nog enkele jaren lid geweest van het Militaire Ambtenarengerecht en van 1963 tot 1967 heeft hij bij de Hoofddirectie van de Rijkswaterstaat de zorg gehad voor de voorbereiding van de bouw en het herstel van bouw- en waterbouwkundige werken in oorlogstijd.

Zijn belangstelling voor oude vestingwerken ontstond reeds in de tijd, die hij als pas beëdigd Tweede-Luitenant, gedurende de laatste maanden van W.O. I, bij het Commando Zeeland heeft doorgebracht. In de loop der jaren heeft de latere Generaal zich een hoeveelheid kennis over vestingbouwkunde in het algemeen en over die van de Nederlandse in het bijzonder eigen gemaakt, zoals hij dat alleen kon.

Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat hij het streven van onze Stichting van stonde af met volle inzet en toewijding heeft gesteund. Na W.O. II maakte hij steeds deel uit van het Hoofdbestuur en van de Studie-commissie. Van 1956 tot 1968 leidde hij onze Stichting als voorzitter. Van 1968 af vervulde hij in het D.B. de functie van adviseur. Tevens werd hij voorzitter van de Studie-commissie.

Generaal Speckman was bijzonder begaafd, had een glashelder inzicht in vele uiteenlopende zaken en beschikte over een fabelachtig geheugen. Zijn adviezen waren steeds goed doordacht. Zijn deskundigheid werd allereerste erkend en geroemd.

Wat hij in de diverse functies voor onze Stichting heeft gedaan, in het bijzonder op wetenschappelijk gebied, is zonder weerga. Een man van bijzonder formaat is heengegaan.

Wie in de gelegenheid is geweest van zijn uitgebreide kennis wat te hebben kunnen opsteken, al is het slechts een bescheiden deel, is een bevoorrecht mens. Wij gedenken hem met grote eerbied en dankbaarheid.

E.

ZO LEEFT DE BRUIJN VOORT IN MIJN HERINNERING

Hij verwachtte nog steeds veel van het leven, deze altijd opgeruimde, actieve en zo vitaal uitziende man, *Cornelis Andries de Bruijn*, geboren januari 1892, dus drieëntachtig jaar, toen hij het onvermijdelijke heeft moeten aangaan en zich heeft moeten voorbereiden op het nog niet voorziene einde, dat in mei 1975 kwam. Tot het laatst toe bleven de Stichtingsbelangen hem bezighouden. Hij was mijn voorganger in het secretariaat en ik mag wel zeggen mijn mentor.

Zijn grote vestingbouwkundige kennis heeft hij zichzelf eigen gemaakt, met als kiem waarschijnlijk de indrukken die hij opdeed als kind wonende in Naarden. In zijn beroepsopleiding lagen daarvoor geen aanknopingspunten.

Van 1919 tot 1957 was de heer De Bruijn in Leiden zeer bekend als leraar lichamelijke opvoeding aan het Christelijk Lyceum. Volgen wij even de necrologie die over hem verscheen in het Leids Dagblad van 27 mei 1975:

LEIDEN — In Zevenaar is de oud-Leidenaar C. A. de Bruijn op 83-jarige leeftijd overleden. De heer De Bruijn was van 1919 tot 1957 als gymnastiekleraar in Leiden werkzaam. Hij was verder zeer actief in het verenigingsleven. Zo was hij bestuurslid van de vereniging „Koninginnedag” en richtte hij diverse gymnastiekverenigingen mede op. Ook was hij bestuurslid van de landelijke christelijke vereniging van leraren in de lichamelijke opvoeding en gedurende lange tijd hoofdbestuurslid van 't Kon. Ned. Chr. Gymnastiek Verbond. De heer De Bruijn was ook op ander terrein actief, namelijk dat van de monumentenzorg. Hij was hoofdbestuurslid van de monumenten-beschermende Stichting „Menno van Coehoorn”, waar hij als zeer deskundig gold. Van zijn hand zijn ook diverse publicaties verschenen, die in vrijwel elke bibliotheek te vinden zijn. De heer De Bruijn was reserve-officier en tijdens de oorlogsjaren actief verzetsman; hij werkte o.m. voor de inlichtingendienst O.D. en B.S. en bracht enige tijd door in het beruchte „Oranje-hotel”. Hij was ridder in de orde van Oranje-Nassau.

In 1946 trad De Bruijn toe als begunstiger tot onze Stichting. In 1952 werd hij opgenomen in *de studiecmissie* en naast professionele autoriteiten op het gebied der vestingbouwkunde als Schukking en Spanjaerd Speckman zegt dat wel iets! Opgenomen in het hoofdbestuur werd hij in 1955, waarop in 1956 zijn benoeming tot secretaris van het dagelijks bestuur volgde. In 1971 droeg hij deze taak over aan ondergetekende, althans ten dele, want zorg bleef hij wijden aan het archief en aan de bibliotheek, die hij zelf nauwelijks behoefde te raadplegen, want het meeste wist hij uit zijn hoofd. Eens in de drie of vier weken reed hij – zelf aan het stuur – naar Den Haag om de zaken bij te werken.

De laatste maal trof ik hem aan in ons Stichtingslokaal, vóór de boekenkast . . . staande op een stoel om de bovenste plank te kunnen bereiken.

„De Bruijn, wil jij wel eens heel gauw van die stoel af komen . . . !” Als een betrapte scholier, een beetje verontschuldigd glimlachende maar met een twinkeling in zijn ogen, voldeed hij daaraan . . . Zó leeft De Bruijn voort in mijn herinnering. Een man aan wie je alleen met sympathie kunt terugdenken, een goede kameraad.

T.

Tot ons leedwezen moesten wij vernemen dat nog de volgende begunstigers in het afgelopen jaar zijn overleden:

de heer F. F. Blok, Laren N.H.

de heer C. A. J. von Frytag Drabbe, Doorn

de heer W. Troost, Nunspeet

de heer J. J. C. P. Wilson, Doorn

Breda, april 1976

W. F. K. Engelbrecht, voorzitter

**HET MONUMENTENJAAR M 75
en de
NATIONALE CONTACTCOMMISSIE
MONUMENTENBESCHERMING**

Heeft het Monumentenjaar M 75 zin gehad? Ja, dat geloven wij zeker!

De gedurende de laatste jaren merkbaar groeiende belangstelling voor behoud, restauratie, rehabilitatie en in enkele gevallen reconstructie van „het monument” heeft er onmiskenbaar een sterke stimulans door gekregen. Talrijke publicaties via pers, radio en televisie, manifestaties, reizende en blijvende tentoonstellingen, een groot internationaal congres, excursies, toeristische routes, affiches, stickers, al deze zaken hebben de aandacht van het grote publiek gevestigd op de noodzaak van het behoud van het cultureel erfgoed en getoond wat er aan wordt gedaan en wat er nog moet gebeuren.

Ook op bestuurlijk niveau is men actief met M 75 bezig geweest en zulks met bijzonder goede resultaten.

De vestingwerken – weliswaar iets minder in de publicatie-media geshowd dan historische gebouwen of beschermde stadsgezichten – zijn nochtans wel

aan hun trekken gekomen. Wij denken aan het gereed komen van de Wallen van Brielle, de eerste fase van Nieuwpoort a.d. Lek, de voortgezette restauraties van Heusden, Naarden, Bourtange, Klundert, enz. alsmede de plannen voor Woudrichem, Muiden, Hellevoetsluis, Terheyden (kleine schans), 's-Hertogenbosch (Citadel).

Het Nationaal Comité M 75 heeft onderscheidingen toegekend aan enkele particulieren (fraaie penning), aan enige gemeentebesturen (oorkonden), aan regionale en aan landelijke organisaties (oorkonden).

De uitreiking had plaats in het laatste kwartaal van 1975, voor wat de regionale besturen, organisaties en particulieren betreft, provincie-gewijs en voor de landelijke organisaties op 16 december in de gerestaureerde voormalige Lutherse kerk te Amsterdam, waar Z.K.H. Prins Claus de onderscheidingen met een waarderend woord voor iedere representant persoonlijk overhandigde.

Een particuliere onderscheiding kreeg onze correspondent de heer W. de Jong, de ontwerper van de restauraties te Brielle, Nieuwpoort a.d. Lek en Hellevoetsluis. Oorkonden werden uitgereikt onder meer aan het gemeentebestuur en aan de Stichting Stadsherstel van Woudrichem, Heusden, Nieuwpoort en aan onze Stichting.

Hoewel het kalenderjaar nog niet om was, werd eind oktober het monumentenjaar officieel besloten. Het slotstuk was het congres in Amsterdam, bijgewoond door ongeveer duizend gedelegeerden uit meer dan vijftientig landen. *Aan het slot van het congres werd een gezamenlijke verklaring opgesteld, de „Declaration of Amsterdam”, waarin de beleidslijnen en wensen inzake het architectonisch erfgoed zijn vastgelegd.*

De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.), waarin wij als mede-oprichtster zitting hebben, fungeerde in haar geheel als de werkgroep K van het Nationaal Comité M 75.

Nu het Nationaal Comité zijn taak als beëindigd heeft beschouwd, maar met ons van mening is, dat het werk – zij het niet steeds op zo'n spectaculaire wijze – moet worden voortgezet en het gewekte enthousiasme levendig moet worden gehouden – heeft het de fakkel aan de N.C.M. overgedragen. WIJ GAAN DUS VERDER !

De monumenten-studiedag, voor het eerst in 1975 gehouden, zal een jaarlijks terugkerend evenement worden. Voor 1976 is deze dag gepland op

3 juni. Voorts zal het mededelingenblad van de werkgroep K onder een andere naam als een uitgave van de N.C.M. blijven verschijnen.

Onze Stichting had nog meer willen doen aan propaganda in M 75. Door de ziekte en het overlijden van onze archivaris is de samenstelling van een reizende schooltentoonstelling nog niet van de grond gekomen. De uitgave van het vestingboek heeft meer voorbereiding nodig gehad dan werd verondersteld. De uitgave kan nu in de komende herfst tegemoet worden gezien. Achteraf is het wellicht beter zo, omdat in het monumentenjaar zelf al zoveel werd gepubliceerd.

Het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 heeft besloten

De Stichting Menno van Coehoorn

te onderscheiden wegens haar verdiensten voor het behoud van het Nederlandse monument, met name de historische vestingwerken.

De Stichting Menno van Coehoorn, opgericht in 1932, streeft de instandhouding na van oude buiten militair gebruik gestelde vestingwerken in Nederland. Door haar toedoen zijn vele oude vestingwerken in ons land als monument van geschiedenis en kunst bewaard gebleven. Waar nodig richt zij requesten tot de overheid en andere instanties om op te komen voor de belangen van dit onderdeel van ons bouwkundig erfgoed. De Stichting heeft een uitgebreide documentatie. Zij bevordert de bestudering van en de belangstelling voor de historische vestingwerken. Zij geeft deskundige adviezen bij restauraties en andere zich voordoende gelegenheden.

EXCURSIE ZUTPHEN - DEVENTER

Zaterdag 14 juni 1975

Zutphen

Uit alle delen van het land arriveerden de deelnemers per auto of trein. Zelfs uit België kwamen zich de Simon Stevin-leden melden.

De dag begon met een ontvangst in de refter van het fraaie Gemeentemuseum, eertijds Predikherenklooster aan de Rozengracht.

De *burgemeester Mr. J. J. Roeters van Lennep* sprak een welkomstwoord doch moest zich wegens ambtsbezigheden elders vervolgens terugtrekken om daarna wel weer aan te zitten bij de lunch in Hotel de Roskam te Gorssel.

De adjunct-archivaris, de heer R. Wartena hield aan de hand van een twee bij twee meter metende reproductie van de stadsplattegrond van Blaeu een interessante causerie.

Op deze kaart liet hij zien hoe Zutphen in de 10de eeuw ontstond als de nederzetting Zuidveen, waarbij het stadsgebied eerst beperkt bleef tot een kleine ronde vestiging, die in de Z.W.-hoek van de huidige stadsplattegrond met de Walburgkerk en het 's-Gravenhof als centrum nog zeer goed is te herkennen.

De tegenwoordige reeks van markten vormden aan de noord- en de oostzijde de eerste omwalling van de prae-stedelijke nederzetting. Daarna breidde Zutphen zich uit in noordelijke richting tot aan de Berkel. In deze omvang kreeg Zutphen in 1190 stadsrechten. Ten noorden van de Berkel ontstond de zgn. „Nieuwstad”, die eerst in 1312 werd verenigd met de oude stad. Toen werden de stadsmuren van beide stadsdelen over de Berkel heen doorgetrokken, waarbij de westelijke en de oostelijke waterpoort ontstonden, waarvan de oostelijke nog bestaat en algemeen bekend is als de Berkel-ruïne. Van deze ommuring uit de veertiende eeuw zijn nog enkele fragmenten bewaard. Stukken stadsmuur en de muurtorens achter de Bornhovestraat en het Armenhage dichtbij de genoemde Berkelpoort stammen uit die periode. De Bourgonje-toren is in 1457 tegen de bestaande stadsmuur aangebouwd op de plaats van de vroegere veerpoort. De Drogenapstoren, die oorspronkelijk Saltpoort heette, werd in 1445 als stadspoort gebouwd, maar in 1465 al dichtgemetseld. In de 15de eeuw woonde er de stadsmuzikant Drogenap, wiens naam op de toren overging. In de 19de eeuw deed de toren dienst als watertoren en mede daardoor is het fraaie

bouwwerk voor de sloopwoede gespaard gebleven. De poort is bij de restauraties in deze eeuw weer „open” gemaakt en de spits die door verval in de 18de eeuw was verdwenen is weer hersteld.

Een andere 15de-eeuwse toevoeging is de „Kruittoren”, naast het stations-emplacement, die velen het beste vanuit de trein zullen kennen.

De laatste middeleeuwse uitbreiding is de Spitaalstad aan de oost- en zuidoostzijde van de oude stad. Deze uitbreiding werd niet met een stenen muur, maar met een aarden wal beplant met doornstruiken omgeven.

Op initiatief van prins Maurits werd de stad, nadat hij deze in 1591 op de Spanjaarden had veroverd, tussen 1592 en 1621 van een verdedigingsgordel voorzien van 10 bastions.

De Spitaalstad werd daarbuiten gelaten en deze werd van veel eenvoudiger versterkingen voorzien. Van deze bastions is die op de zuidwesthoek bij de IJssel gespaard gebleven. Dit bastion is naar de Bourgonjetoren, het Bourgonje bolwerk genoemd. In Zutphen is het algemeen bekend als de „Bult van Ketjen”.

De voorzitter dankte de heer Wartena hartelijk voor zijn boeiende lezing. Hierna verdeelde het gezelschap zich in twee groepen van ongeveer 40 personen, om een wandeling langs de genoemde vestingwerken te maken. De heer Wartena nam de ene groep onder zijn hoede, terwijl de andere groep werd rondgeleid door Mr. W. W. Hopperus Buma uit Warnsveld, die zich op verzoek van het bestuur samen met de heer Wartena op deze rondwandeling had geprepareerd.

Begunstigd door mooi weer waren alle deelnemers om 12 uur weer terug bij het Museum, waarna het gezelschap met drie bussen naar Gorssel reed om aldaar in hotel „De Roskam” de lunch te gebruiken. Aan de lunch zat zoals gezegd als gast mede aan de burgemeester van Zutphen, Mr. J. J. Roeters van Lennep, die zoals gezegd, door ambtsbezigheden verhinderd was geweest onze excursie door zijn mooie oude vestingstad mee te maken.

Gorssel

Aan tafel gaf onze vriend, Majoor d. huz. J. C. Hopperus Buma een uiteenzetting over het ontstaan van het oostelijk frontier en de IJssellinie.

Batterijen op de Wilpse Klei (zie Atlas Gelderland)

Na de lunch in „De Roskam” werd naar de IJssel gereden en ter hoogte van het voormalige Gorsselse voetveer, ook wel Dommerholt genaamd, uitge-

Het bastion aan de IJssel te Zutphen (foto: C. G. Scheltema)

De Berkelruïne te Zutphen (foto: C. G. Scheltema)

Aan de IJsselbocht bij Dommerholt (foto: C. G. Scheltema)

Bij de muurresten aan de IJsselkade te Deventer (foto: C. G. Scheltema)

stapt. Van hieruit had het gezelschap een goed zicht op twee van de drie op de westelijke oever liggende batterijen (Flèches). Een weinig naar het noorden, in de richting van Deventer, was ook de derde batterij zichtbaar. Deze batterijen of flèches werden op aanwijzing van de Directeur-Generaal der Fortificatiën Hermanus van Hooff omstreeks 1798 aangelegd. Op 30 maart 1796 had hij in gezelschap van Generaal Daendels en de Directeur Le Fèvre dit gebied verkend.

In de jaren na 1814 werden deze veldwerkjes aangeduid als de batterijen aan het Dommerholt en tijdens de korte mobilisatie van 1870 zijn maatregelen getroffen om de batterijen daadwerkelijk te bezetten. Op 26 juli 1870 werden 50 pupillen van het Instructiebataljon (Kampen) vanuit Deventer naar het nabij gelegen dorp Voorst gezonden en vanuit Zutphen werd een compagnie vestingartillerie onder kapitein Musquetier, een halve compagnie mineurs en een detachement huzaren naar genoemd dorp en omgeving gedirigeerd.

Op deze historische grond vond op 11 april 1945 de gewelddadige rivierovergang van de eerste Canadese Infanterie Divisie plaats.

Deventer

Te Deventer werden aan de IJsselkant enige fragmenten van de middeleeuwse muur bezichtigd. Ook werd de vervallen Mariakerk bezocht, welke van 1647 tot 1940 als stedelijk arsenaal had gediend. Na de voormalige Infermerie aan de Molenstraat en de Commandeurswoning aan de Sandrasteeg te hebben bezocht maakte het gezelschap rendez-vous in Hotel Royal met de tweede groep die onder leiding van Mr. W. W. Hopperus Buma het gerestaureerde Bergkwartier had bezichtigd.

De bussen waren nog ter beschikking gebleven om de deelnemers terug te brengen naar Zutphen Station, waar tal van auto's waren achtergelaten. Doch... een kleine groep „separatisten” verzamelde op een plaats waar de bussen niet stonden. Ofschoon de secretaris als een schepershond door de straten rende om de verdoolden op de juiste plaats te brengen, bleken deze inmiddels te zijn vertrokken zodat de bussen enige hoeden, mantels, parapluies etc. medevoerden, waarvan de eigenaars zoek waren.

's Avonds was op diverse telefoonlijnen enige storing door het kraken van harde noten over en weer. Maar och, elkeen is goed thuis gekomen en weer in het bezit van zijn spullen gesteld en... à qui la faute?

(coproductie)

DE VERSTERKTE STAD NAARDEN RECIPIEERT

*Verslag eerste ontmoetingsdag voor versterkte steden op 13-9-'75
georganiseerd door de Stichting Monumentenjaar te Naarden.*

De genodigden: delegaties uit de steden Brielle, Buren, Elburg, Grave, Heusden en Willemstad, vertegenwoordigers van de Stichting Simon Stevin en Menno van Coehoorn en het Nationale Comité Monumentenjaar verzamelden zich op het zonovergoten terrein voor het Groot Arsenaal op bastion Oud Molen. Daar werden de verschillende vlaggen gehesen. Vandaar wandelde het gezelschap naar het antieke stadhuis waar het een kopje koffie wachtte. Vervolgens sprak burgemeester H. J. Kastein een welkomstwoord, waarin hij onder andere vermeldde dat ook een Japanse Vesting, gebouwd volgens Hollandse principes, „in de geest” aanwezig was. Het betrof de „Goryokaku” of vijfpuntvesting in de grote havenstad Hakodate op het eiland Hokkaido, een nationaal Japans monument. Hierna kreeg iedere stad gelegenheid beknopt iets te vertellen over haar verleden en heden. Hierbij kwamen veel gemeenschappelijke punten ter sprake zoals het huidige gebruik van vestingwerken, het benutten van grote openbare gebouwen, restauratie en sanering van de stadskernen en de opvang van verkeer en toeristen.

Na de gemeenschappelijke lunch waarbij veel spontaan gespeehed en gelachen werd verdeelde het gezelschap zich in groepjes om naar keuze onder deskundige leiding de stad of de vestingwerken te gaan bekijken, de toren te beklimmen, een rondvaartje te maken of een gedeelte van de groenroute te volgen.

In het volgende verzamelpunt, de voormalige kazerne Promers, ontving de Stichting Nardinck, die enthousiast liet zien hoe het gebouwencomplex voor uiteenlopende sociale activiteiten wordt benut. In een van de ruimten was een tentoonstelling ingericht met materiaal van de deelnemende steden. Na vertoning van de magnifieke diaserie „Vestingen vanuit de lucht” door de heer G. B. Janssen, correspondent voor de Stichting Menno van Coehoorn en maker van de dia's en een Japans filmpje over de stad Hakodate en het fort Goryokaku, begaf men zich naar het laatste punt van samenkomst: het Vestingmuseum. Daar wachtte een drankje en een hapje, waarna de dag besloten werd met een daverend kanonschot.

Aan deze dag nam slechts een beperkt aantal steden deel. Het ligt in de bedoeling uit deze deelnemers een werkomité op te richten om ieder jaar op een andere plaats met steeds meer en andere versterkte steden bij elkaar te komen om zodoende tot een levendige uitwisseling te komen.

Inmiddels ging Naarden al op tegenbezoek in Brielle en Elburg, en ontving een delegatie uit Hellevoetsluis.

E. A. M. Scheltema-Vriesendorp

MET ONZE ZUIDERBUREN NAAR HET OOSTEN

De jaarlijkse uitstap van SIMON STEVIN op de traditionele eerste zaterdag van september mocht niet over belangstelling klagen. Een volle touringcar van vijftig personen en twee in een particuliere auto, die achter de touringcar vertrok, bij een stoplicht de bus uit het oog verloor en toch een half uur eerder op de bestemming aankwam!

Vroeg uit de veren zoals te doen gebruikelijk en een fiks eind rijden, want de eerste bestemming was het Duitse Jülich – in onze geschiedenis beter bekend als Gulik (destijds nauw verbonden met Kleef en ons hertogdom Gelre). Van de vestingwerken van de stad zelf is nauwelijks wat over maar de citadel, die veel van de oorlog heeft geleden en weer is hersteld, staat er nog in volle glorie. Gebouwd in 1549 e.v., tijdens de glansperiode van het Hertogdom, door Alexander Pasqualini van Bologna. De vorm is vierkant met bastions – Italiaans, dus met teruggetrokken flanken – op de hoekpunten. Escarp en contrescarp, geheel in baksteen opgetrokken. De restauratie – op sommige punten was men nog met herstel bezig – had plaats gevonden met nieuwe vlakke bakstenen, nogal storend. De hoogte 15 m en de dikte 42,5 van de wal geven de citadel een stoer uiterlijk. Poorten met gebroken ingangen tegen rechtstreekse beschieting van objecten binnen de wal.

Bij de opdracht aan de bouwmeester hoorde ook de bouw van een renaissance-kasteel binnen de wallen. Het Kasteel van Breda (bouwmeester Thomas Vincidor, eveneens uit Bologna) stond hiervoor als model.

De citadel werd reeds in 1610 het mikpunt van een belegering onder leiding van Prins Maurits; de capitulatie volgde na een maand. In 1621 had opnieuw een belegering plaats, nu onder Spinola, die het middel van insluiting hanteerde. Aanvankelijk hield de vesting stand; Prins Maurits deed

vergeefse pogingen de stad te ontzetten, maar tenslotte vond in 1622 de overgave plaats, zonder voorafgaande bestorming.

Gulik is tot 1660 in Spaanse handen gebleven, waarna het in de loop der tijden enkele bezettingen heeft gekend zonder dat een eigenlijke belegering had plaats gehad. In 1794 een kort beleg gevolgd door een bezetting van de Fransen, die twintig jaar zou duren. Toen werd gecapituleerd na een beleg door de Pruisen, dat meer dan een maand duurde. Sindsdien is Jülich Pruisisch bezit gebleven. In 1860 werd de vesting opgeheven. Dat neemt niet weg dat er niets meer met de citadel aan de hand is geweest. In 1860 werden schietproeven gehouden, waarbij de noordelijke face van een der bastions als schijf diende. Bij het slechten van de stadswallen liet men de citadel intact; hierin werd een onderofficiersschool gevestigd. Bij het bombardement der geallieerden in november 1944 werd de citadel met de stad grondig verwoest.

Eerst in 1965 kon eindelijk restauratie worden overwogen. Van het slot was zo weinig over dat aan restauratie in de oorspronkelijke toestand jammer genoeg niet kon worden gedacht. Het consolideren van de ruïne was een tweede mogelijkheid maar men heeft tenslotte gekozen voor aanvullende bouw en wel in moderne vorm, met behoud van het oorspronkelijke bouwpatroon, te weten vier vleugels rondom een binnenplaats. Een vleugel is min of meer in de oorspronkelijke vorm teruggekeerd. De nieuwbouw is wel aangepast aan het gebruik als rijks­gymnasium maar geenszins aan de stijl en het ritme van het slot.

De rector, die zo welwillend was onze groep rond te leiden, was kennelijk enthousiast over deze vorm van restauratie, een mening die ik bepaald niet kan delen. Daar staat tegenover dat door het vestigen van de school de citadel als monument behouden is gebleven.

Het volgende doel was nog verder Duitsland in en wel Zons op de westelijke Rijnsoever tussen Keulen en Dusseldorp, een zeldzaam en nog gaaf middeleeuws vestingstadje.

Oorspronkelijk liep het Rijnwater vlak langs de stadsmuur. Ringen, waaraan schepen konden worden gemeerd, zijn nog in de muur aanwezig. Thans ligt de oever wat oostelijker.

De Keulse Aartsbisschop Friedrich von Saarwerden liet in 1372 de nu nog bestaande vesting bouwen volgens een rechthoekig patroon. In de vesting werd een groot slot gebouwd, waarvan nog twee hoektorens bewaard zijn gebleven. In diezelfde tijd werd de Rijntol van Neuss naar Zons verplaatst,

Gulik, citadel (foto: W. F. K. Engelbrecht)

Zons aan de Rijn, rivierzijde (foto: W. F. K. Engelbrecht)

*Zons, bastionmolen
(foto: W. F. K. Engelbrecht)*

Zons, stadsmuur landzijde aan het einde waarvan de bastionmolen (boven).

hetgeen het stadje geen windeieren heeft gelegd. De tol werd in 1767 opgeheven.

Herhaalde malen werd de stad aangevallen en ingenomen; driemaal ging zij bijna geheel in vlammen op. Bij de belegering van 1646 door de Hessen bleken de 14de eeuwse muren sterk genoeg om de artilleriebeschietingen te kunnen doorstaan. De Hessen kwamen de stad niet binnen.

Er heeft geen vernieuwing of uitbreiding van de verdedigingswerken plaats gehad. Na de opheffing van de Rijntol verloor de vesting haar betekenis en was het uit met de bloei van de stad.

Nu is het een aantrekkelijke plaats voor toeristen.

De organisator had deze keer niets aan het toeval overgelaten en een lunch georganiseerd in een gezellig restaurant. Na de lunch volgde een rondgang langs de muur met de vier grote torens, waarvan één tevens toren van het slot is geweest, één in de 16de eeuw reeds tot windmolen werd verbouwd en één, de Rheinturm, liefst zes verdiepingen telt. Verder zijn nog een aantal wachttorentjes aanwezig; aan de Rijnzijde zijn ze achthoekig, aan de landzijde rechthoekig met een naar binnen hellend dak. Van de beide poorten is de Rijnpoort bewaard gebleven. In de binnenstad zijn nog vele bezienswaardige, niet te grote gebouwen. Ook buiten de muren is het aardig wandelen en dat werd dan ook gedaan totdat de touringcar weer voorkwam en de reis werd voortgezet.

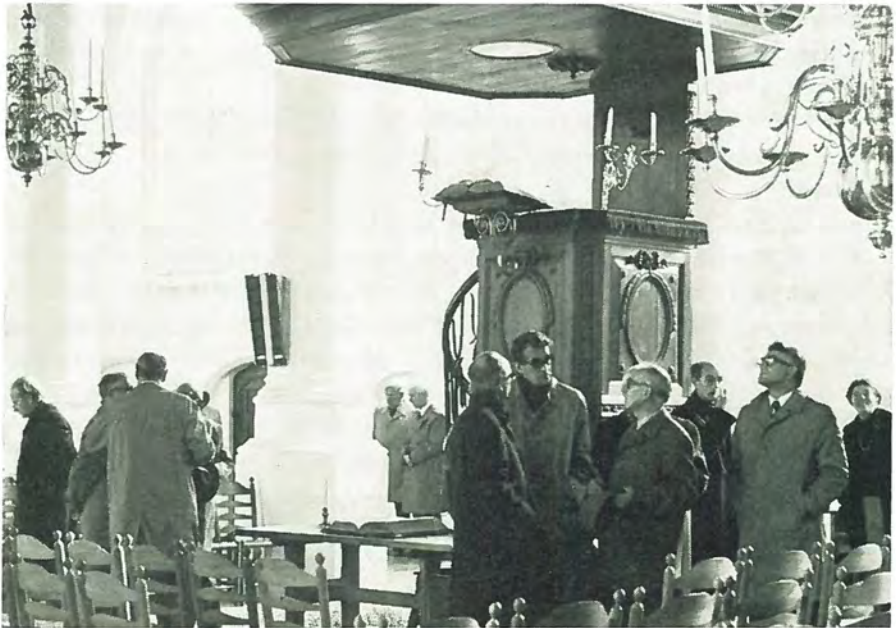
Het laatste object was een zg. Motte, de „Alte Berg” (ook Alte burg of Aldeberg genaamd) in de omgeving van Erkelenz, niet ver van Mönchengladbach.

Een ronde afgeknotte kegel met een middellijn van 80 m aan de basis en van 40 m aan de top, derhalve een groot formaat vluchtheuvel. Vermoedelijk maakt deze Alte Berg deel uit van de nabijgelegen „landweer”, die 2 tot 3 m hoog is en met onderbrekingen loopt van Herten bij Roermond tot Gellep aan de Rijn benoorden Dusseldorp. Men treft daar meer *mottes* aan, die echter niet zo belangrijk zijn als de Alte Berg. Over de bedoeling van de aanleg bestaat geen zekerheid. Dat deze landweer een verdedigingswerk tegen de Noormannen zou zijn geweest is een zeer aannemelijke onderstelling. De Alte Berg ligt rondom in het water, tevens pleziervijver, waaraan een restaurant met een flink terras is gelegen. Hier werd door het gezelschap thee of iets anders genuttigd tot het tijd werd om afscheid te nemen. Mede door het gunstige weer is het een zeer geslaagde dag geworden.

E.

*Gorinchem, de Dalempoort
(foto: H. A. Treu)*

Nieuwpoort, Hervormde Kerk (foto: G. van der Wel)

CORRESPONDENTENDAG 1975

De vierde correspondentendag op zaterdag 8 november werd gehouden in ons M 75 - project Nieuwpoort, een nagenoeg ongeschonden vestingmonument, waarschijnlijk met Gorinchem het oudste stadje tussen Lek en Merwede.

De ontvangst van het gezelschap vond plaats in het 17de-eeuwse stadhuis, gebouwd over het grachtje dat het miniatuurstadje doorsnijdt. Na een kopje koffie gaf onze gastheer, burgemeester H. Boer, een boeiende voordracht over de historie en het wel en wee van zijn gemeente. Vervolgens was het woord aan onze bijzondere correspondent, de heer W. de Jong, die een overzicht gaf van de restauratie van de binnendijks liggende wallen die in de eerste helft van de 19de eeuw tot walgangshoogte waren geslecht. Het herstel van de buitendijks liggende wallen, die een onderdeel zijn van de waterkering van de Lek, moet helaas nog op zich laten wachten omdat nog niet beslist is over een eventuele dijkverhoging.

Tegen 12.00 uur begon de rondgang onder leiding van de heer De Jong. Vanaf de oostbeer leidde de wandeling over de buiten de brede gracht gelegen weg naar de resten van de Gravelandse poort en vervolgens binnen de wallen naar de Lekdijk. Opvallend hierbij was het fraaie gezicht op de beer met zijn monniken, de beplantingen op de herstelde wallen, de restauratie van de bomen op de westelijke wallen en een walafschuiving door een verstoord evenwicht nabij de Lekdijk.

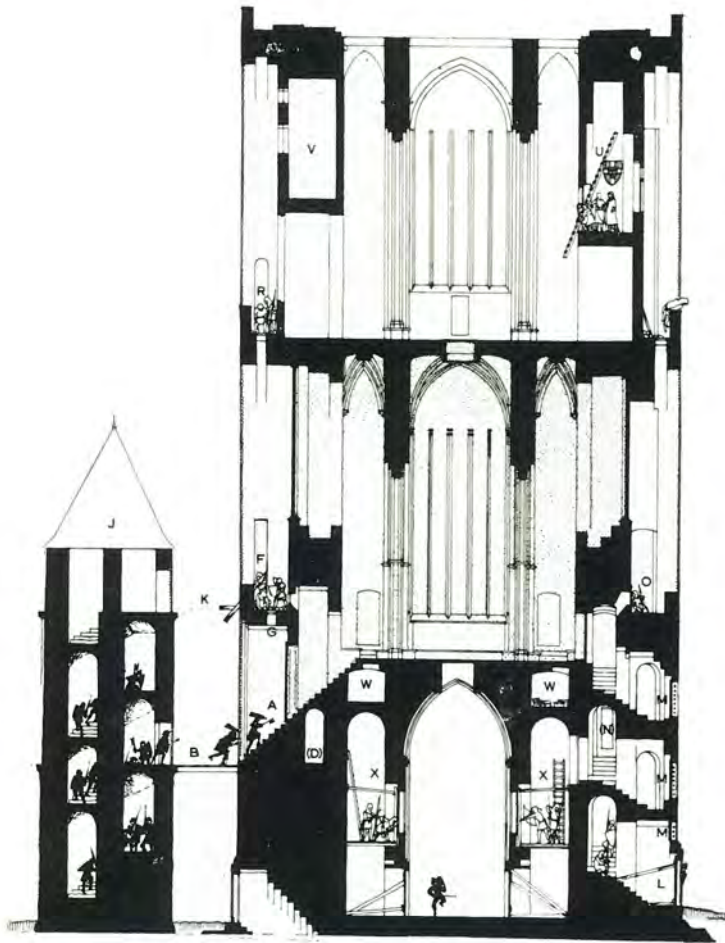
Tot besluit van ons bezoek aan Nieuwpoort werd de hervormde kerk bezocht welke oorspronkelijk uit de eerste helft van de 16de eeuw dateert.

Rond 13.00 uur werd koers gezet naar het restaurant „Merwezicht” te Gorinchem waar een drankje werd aangeboden. De heer G. B. Jansen liet intussen zijn prachtige luchtfoto's van diverse vestingen en verdedigingswerken bewonderen.

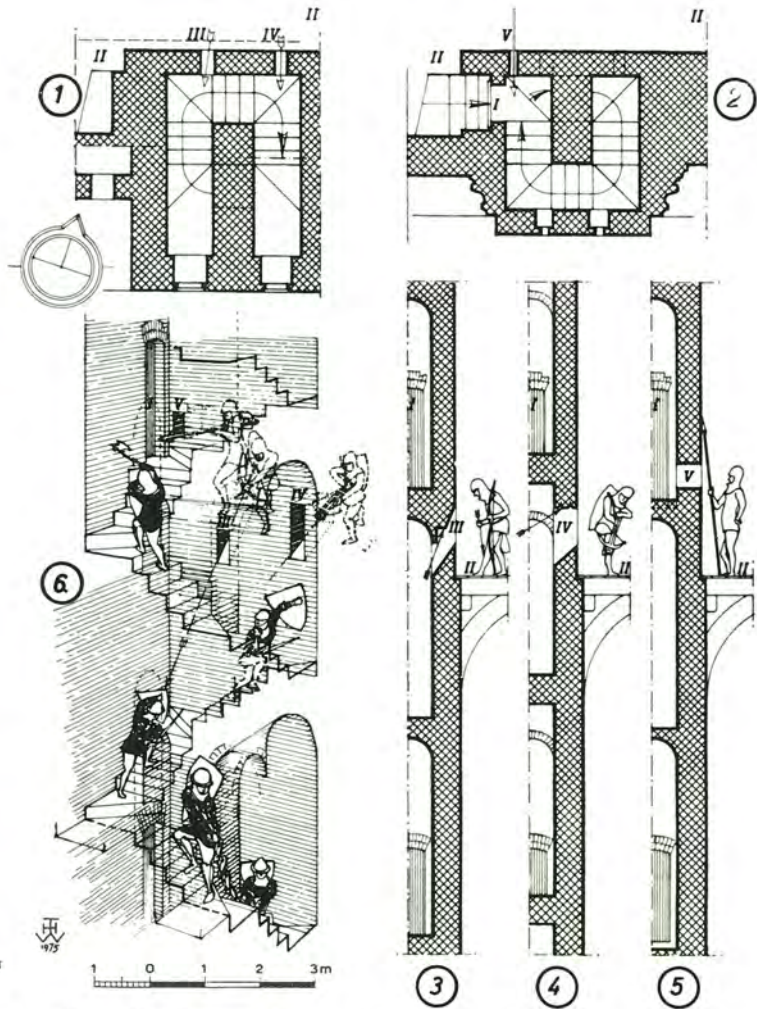
Na de goed verzorgde koffietafel gaf Dr. C. van der Graaf, ter voorbereiding van een rondgang, aan de hand van een vestingplan een overzicht van de vestingwerken van Gorinchem waarbij in het bijzonder werd ingegaan op de waterstaatkundige toestand nabij de stad.

De rondgang vond plaats onder leiding van Dr. v.d. Graaf, waarbij bijzondere aandacht werd geschonken aan de stadsuitbreidingen buiten de wallen en de heilloze plannen tot flatbouw in de Dalemstraat (die inmiddels zijn aanvaard, helaas!). Omstreeks 17.00 uur eindigde deze goed geslaagde dag.

v.d. Wel

De zwarte krijgslieden zijn de aanvallers, de witte behoren tot de bisschoppelijke lijfwacht. De sacrale ruimte (Michaëlskapel) is gespikkeld aangeduid.

III en IV schietgaten bij de trap naar Egmondkapel

V spiegel voor de deur

3 doorsnede over schietgat III

6 perspectief waarin de trapspil

4 doorsnede over schietgat IV

5 doorsnede over schietgat V

Haakma Wagenaar, Th., *Memorandum Domtoren*, Utrecht 1975, gemeente Utrecht. Drie delen: Architectuur en bouwgeschiedenis p. 1/53; De restauratie van 1901-1931 p. 54/103; Tekeningen en foto's p. 55/159.

De auteur kreeg opdracht in 1970 een verslag te maken „over de geschiedenis cum annexis van de Domtoren met suggesties met betrekking tot de uitvoering van de te verrichten herstelwerken”. Hij kwam hiermede in 1975 gereed en intussen vonden herstelwerkzaamheden voortgang, waarover hij niet onverdeeld tevreden is. Het spreekt vanzelf dat de materie min of meer buiten ons gebied valt behoudens . . . enige hoofdstukken en afbeeldingen die verhalen over de Dom als weerbare bisschopstoren. Zó hadden wij onze Dom nog nimmer bekeken! Het lijkt ons ook voor onze lezers interessant hierover iets te vernemen, zij het als summier uittreksel:

„VESTING” IN DE DOMTOREN TE UTRECHT

Structuurplan van ± 1320 voor de Dom

De bisschop was wereldlijk heerser over sticht en oversticht, partij in alle geschillen met de graven van Holland of de hertogen van Gelre. Hij kon na voltooiing der nieuw aangelegde stedelijke verdedigingswerken binnen zijn eigen stad worden belegerd in zijn bisschoppelijke palts door een opstandige burgerij, zonder over de mogelijkheid te beschikken hulptroepen te laten aanrukken of de stad te verlaten. Het jaar 1159, waarin bisschop Godfried van Rhenen door eigen ministerialen en stedelingen gevangen werd gehouden in zijn bisschopstoren lag nog steeds in het geheugen.

De opzet van het structuurplan werd nu zo, dat de bisschop evenals voorheen aan het westeinde zijn torengedebouw terugkreeg met daarin zijn aan Michael gewijde huiskapel. Essentieel was dat hem boven deze kapel een noodwoning als uitwijkplaats in tijden van politieke spanning ter beschikking stond, welke niet dan via de gewijde huiskapel bereikbaar was, zodat, wie de bisschop gevangen zou willen nemen of hem gewapender hand naar het leven zou staan, zijn snode plannen alleen zou kunnen uitvoeren door een sacrale ruimte te passeren en deze daarmede te ontwijden, waardoor de onverlaat door de bisschop in de ban kon worden gedaan.

Deze verklaring voor de functie en dispositie van de z.g. Egmondkapel boven de Michaëlskapel als noodverblijf is van Dr. G. C. Labouchere. *Dat de toren in zijn onderste geleding een vesting was is Labouchere ontgaan.* Het torenontwerp werd door deze programma-eis van de bisschop beheerst.

In de 15de eeuw vervaagt de betekenis van de toren als verdedigbare noodresidentie en sinds 1459 zetelt de bisschop van Utrecht op het kasteel Duurstede dat hij heeft laten uitbreiden o.a. met een aan vuurgeschut weerstand biedende toren, de z.g. Bourgondische toren.

Zouden onverlaten onverhoopt een van de deuren van de bisschoppelijke kapel open breken en de zuidelijke diensttrap opstormen, dan kwamen de aanvallers voorlopig niet verder dan voor de deur van de bisschoppelijke uitwijkplaats, de z.g. Egmondkapel. In de vloer van de tweede gaanderij was per travee een werpgat om aanvallers, die de onderste gaanderij in bezit hadden genomen, te kunnen bestoken.

Vijandige belligerenten, die zich zouden willen verzamelen in (X) de doorgang onder de toren, waren ook daar niet schotvrij. Van de zijruimten uit werden zij beschoten door de bisschoppelijke boogschutters, waarvan degenen, die zich in de noordelijke ruimte bevonden zich via een ladder en de noordelijke spiltrap naar de Michaelskapel konden terugtrekken.

Zou tenslotte de deur naar de „Egmondkapel” het begeven en bezit worden genomen van de bisschoppelijke uitwijkplaats, dan had men nog niet de bisschop zelf in handen, want deze beschikte, als bij een donjon of weerbaar huis gebruikelijk, nog over een laatste post om zich op terug te trekken en wel in de hoge insteek aan de noordzijde (U). In geval van nood kon de ladder worden opgetrokken en het vertrek was zo hoog dat de ladder kon staan in deze allerlaatste vluchtburcht. In de wand tussen deze insteekkamer en de grote zaal bevond zich klaarblijkelijk een venstertje om door te kunnen onderhandelen.

(aanvullende verklaring bij de tekeningen)

Oude traptoren (J) met brug naar de houten eerste galerij (B) 7 m boven straatpeil; hogerop een tweede brug (K) – kon worden weggenomen – naar de eerste gaanderij. De bisschoppelijke statietrap (A) kan van bovenaf worden bestookt met pijlen en stenen via werpgat (G). Schuttersopstellingen (X) boven met balken gebarricadeerde deuren. Langs de wachterslatrine (D) konden de verdedigers via een *poterne* (op deze tekeningen niet zichtbaar) de eerste gaanderij (F) bereiken, op welk niveau de sacrale ruimte de Michaelskapel. Bergplaatsen voor waardevolle zaken (W) onder deze kapel. Boven de Michaelskapel de verdedigbare Egmondkapel. Hiernevens de voorraadkamer (V) en de uiterste wijkplaats voor de bisschop (U). Op verschillende punten (zie ook tekeningen rechts) werpgaten, schietsleuven, kijkgaten en hier en daar een „onderhandelingsluikje”.

T.

ZWEEDS BEZOEK EN NEDERLANDS TEGENBEZOEK

Eind mei bereikte ons een verzoek uit Stockholm om een professor aan de Technische Hogeschool aldaar bij zijn voorgenomen bezoek aan Nederland te informeren over onze vaderlandse vestingbouw en hem zo mogelijk een en ander te laten zien, o.m. Heusden.

Op 2 juni werd een bespreking te Den Haag gearrangeerd, waarbij onze adviseur, de secretaris en de ondergetekende Prof. Sven Silow ontvingen die, naar bleek, behalve dat hij docent is, aan een architectenkantoor te Stockholm is verbonden en in het bijzonder restauratieopdrachten uitvoert. Een der laatste opdrachten betrof de citadel van de voormalige vestingstad Landskrona, gelegen tussen Malmö en Hälsingborg. Nu had Prof. Silow tot dusverre niet met vestingbouwkunde te maken gehad en wist hij slechts van deze citadel, dat deze naar Nederlands model zou zijn gebouwd. Hij had onvoldoende documentatie bij zich om er ons een duidelijk beeld van te geven. Het leek ons het beste onze gast langs enkele voormalige verdedigingsobjecten te leiden en hem op de verschillen in de stelsels ter plekke te wijzen. De ondergetekende, die zich hiermede belastte, vertrok direct na de bespreking met Prof. Silow naar Naarden, maar eerst moest Amsterdam worden aangedaan om de gast in de gelegenheid te stellen zijn onmisbare camera op zijn logiesadres op te halen.

In Naarden ving Mevrouw Scheltema-Vriesendorp ons op en stelde voor van de toren af eerst de vesting te bezien. Onze gast had niet de minste moeite met het beklimmen van de trappen en was het eerst boven. Hij genoot van het fraaie uitzicht op het stervormige vestingbeeld. Terug op de begane grond werd hem het bastion Turfpoort en het daarin ondergebrachte Vestingmuseum getoond. Ten huize van de familie Scheltema werd thee gedronken en over het getoonde nagepraat. De culinaire capaciteiten van Naarden werden getest (en in orde bevonden) in de taveerne „Le Bastion”, waarna de thuisreis werd aanvaard.

Twee dagen later stapte Prof. Silow precies om 9.30 uur op het Jaarbeursplein in het blauwe snelheidsblik van de schrijver dezer regelen met als eerste doel het fort bij Jutphaas (U wel bekend van de excursie '74). Wijnkoper Jhr. Calkoen was zelf niet aanwezig, maar zijn assistent de heer Besier liet het interieur van het reduit zien. Uiteraard ook nog even boven op de wal, waarna koers werd gezet naar Schoonhoven. De weinige resten van de om-

walling, de haven en de Dam werden bekeken en niet te vergeten de fraaie Veerpoort. Vervolgens de oversteek met de pont en een kilometer verder parkeren van de auto, om in Nieuwpoort a.d. Lek aan een rondwandeling gedeeltelijk over de wallen en gedeeltelijk over de enveloppe, althans de weg rondom de vestinggracht te beginnen. Prof. Silow raakte enthousiast over de restauratiewerken van de eerste fase, die hun voltooiing naderden. De burgemeester was tot zijn spijt verhinderd gastheer te zijn. In het voormalige raadhuis werd de maquette bewonderd en dán, hoogste tijd om verder te gaan. Woudrichem was ons volgende doel. Lunchtijd, maar het restaurant in de Gevangenpoort bleek gesloten te zijn. Dan maar de snacksalon. Onze gast wilde graag een typisch Nederlands gerecht. Hij liet zich de uitsmijter uitstekend smaken. Van Woudrichem liet ik hem de vestingmuur aan de rivierzijde zien en de aansluitende twee halve bastions in de noord-oostelijke hoek, voorts de jachthaven, de oostelijke vestinggracht met ravelijn en beer. De vormen hiervan zijn wel duidelijk, maar de restauratie moet nog plaats hebben. De bouw van de aangepaste woningen had uiteraard ook de volle belangstelling.

De climax was het bezoek aan Heusden. De met de directie van de werken belaste architect A. Peetoom leidde ons rond. Onze correspondent G. v.d. Wel was ook present. Alles wat deze zo fraai gerestaureerde vesting heeft aan wallen met bastions, ravelijnen, enveloppe en grachten, de haven, molens, kort tevoren blootgelegde muurresten en funderingen, de gereconstrueerde poort, werd bezocht. Terecht had Prof. Silow hier de grootst mogelijke bewondering voor en alles werd met de camera vastgelegd.

Na bijna drie uur in Heusden te hebben doorgebracht, verdwenen de gast en de ondergetekende in de richting 's-Hertogenbosch, waar Prof. Silow na een kleine afscheidsmaaltijd de trein naar Amsterdam nam.

Toen ik hem kenbaar maakte, dat ik voornemens was een tegenbezoek aan Landskrona te brengen, vond hij dat prachtig, maar haastte hij zich er bij te zeggen, dat Landskrona niets voorstelde bij wat hij in ons land had gezien. Omdat een bezoek aan „zijn” citadel zeer gemakkelijk kon worden ingepast in mijn vakantiereis naar Noorwegen, werd dit tegenbezoek op begin augustus vastgeprikt. Prof. Silow zou in die tijd helaas niet zelf aanwezig kunnen zijn wegens verblijf in het buitenland, maar zou op mijn definitieve bericht zorgen voor een vervanger.

Op 31 juli had ik mijn intrek genomen in een hotel in Malmö en de volgen-

de morgen stond om 8.30 uur de met de nachttrein aangekomen architect Janson, een jongere collega van de professor, die de gehele dag ter beschikking had om mij Landskrona te laten zien. Wij togen meteen naar het vestingstadje, dat na ongeveer drie kwartier wordt bereikt. Een levendig havenstadje. Wij gaan meteen door naar ons hoofddoel, de citadel.

Prof. Silow was iets te bescheiden geweest, want het werk is zeker een bezoek waard, wanneer men toch in die richting reist. Het oudste deel is het kasteel, gebouwd onder de Deense Koning Christian III in de jaren 1549-1559. Het bestaat uit een ommuurd vierkant, met dikke muurtorens op de vier hoeken. Langs de zuidwest-zijde ligt het hoofdgebouw, hetwelk fraai is gerestaureerd en voor culturele doeleinden wordt gebruikt, tegen de zuidoostelijke en de noordoostelijke muren bevinden zich bijgebouwen. Het slot staat op een eilandje dat de contouren geheel volgt. Een brede gracht omgeeft het geheel.

Gedurende de Deense tijd heeft het slot, dat geen verdere versterkingen had, een korte belegering van de Zweden ondergaan, waarbij het werd oververd maar bij de daaropvolgende vrede teruggegeven. Het bleef in Deens bezit tot de vrede van Roskilde in 1658 toen het voorgoed Zweeds grondgebied werd.

Daarna werden de grote aarden wallen met vier bastions, t.w. Banér, Wrangel, Carolus en Landskrona en één ravelijn aangelegd. De courtines lopen evenwijdig aan de vierkantszijden van het slot. De bouw hiervan was in 1675 gereed. De uitvoering van de daarbuiten aangelegde werken, o.m. een uitgebreide enveloppe heeft nog enige tientallen jaren gevergd.

In de zg. Schonense oorlog 1676-1679 werden slot en stad nog eens in een belegering betrokken; na de vrede van 1679 hebben geen oorlogshandelingen meer plaats gehad. In 1870 is het als vesting opgeheven. Aan het slot zelf zijn met het oog op de bestemmingen nog enkele wijzigingen gepleegd (inrichting tot gevangenis, later verzamelkamp voor vluchtelingen van W.O. II).

Bij de restauratie heeft men de van baksteen opgetrokken gebouwen in een felle rode kleur geverfd overeenkomstig de kleurbehandeling in de 17de eeuw.

De omwalling ziet er nog goed uit ondanks dat er niet al te veel onderhoud is gepleegd. Grote hoge bastions met flanken, die schuin op de courtines staan. Geen fausse-braye, maar stroken grond tussen de bastions, die doen vermoeden dat daar tenailles zijn geweest, zoals bij ons Nieuwpoort a.d. Lek, welke vesting in dezelfde periode werd gebouwd.

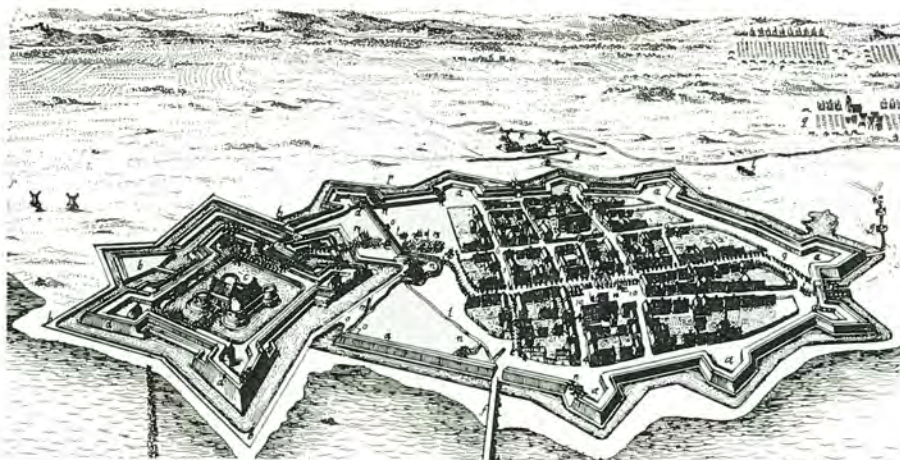
Na de rondwandeling over de wallen van de citadel volgde een bezoek aan de enveloppe, die volgebouwd is met hoofdzakelijk zomerhuisjes, tweede woningen e.d. De grond is eigendom van het rijk. Men wil de enveloppe ook in de restauratie betrekken. Volgens architect Janson konden alle huisjes over vijf jaar ontruimd zijn (ik ben wel benieuwd!).

De Nederlandse invloed is onmiskenbaar, wie ook de bouwmeester geweest moge zijn.

Vervolgens werd het hoofdgebouw bezocht en tenslotte alles van de nabijstaande water- tevens uitkijktoren bekeken. Van daar uit was ook een rest van een onvoltooide schans te zien.

Omdat er nog tijd genoeg over was, stelde de heer Janson voor door te rijden naar Hälsingborg, daar de auto te laten staan, de oversteek maken naar Helsingør (DK) en het fraaie kasteel Kronborg te bezien. Dit plan was goed uitvoerbaar; en passant besteedden wij ook aandacht aan de vrij lage en simpele vestingwerken, die dit kasteel omgeven. Bij de sluitings-tijd keerden wij naar Hälsingborg terug en vandaar weer met de auto naar Malmö, waar een maaltijd werd genuttigd en de heer Janson wederom met een nachttrein de reis naar Stockholm aanvaardde. Een leerzame dag zat er op.

E.

ENIGE ASPECTEN VAN DE TURKSE VESTINGBOUWKUNST IN DE BALKANLANDEN

De voormalige Beneden-Donau Linie in Noord-Bulgarije gezien in historisch perspectief

Een ten onzent zeer weinig bekend maar daarom niet minder interessant aspect van de historische vestingbouwkunde is dat van het oude Turkse imperium in Zuid-Oost Europa. Dit Osmaans-Turkse rijk, één der duurzaamste staatkundige structuren uit de wereldgeschiedenis (het bestond van ± 1280 tot 1923 onder leiding van één en dezelfde dynastie) was de erfgenaam van de briljante Arabisch-Perzische civilisatie doch bloeide op in een gebied dat voordien tot diverse Griekse (Byzantijnse) en Slavische miniatuurstaatjes had behoord. Dit gaf een merkwaardige vermenging te zien op cultureel gebied. Wat nu precies tot de ene of de andere culturele invloedssfeer behoort is nog steeds een onderwerp van wetenschappelijke discussie en hangt zeer af van de instelling en soort scholing van de beschouwer. We willen ons bepalen tot de Turkse vestingbouwkunde en kozen als onderwerp *de oude Donaугrens* omdat dit een duidelijk omgrensd geografisch geheel is.

Noord-Bulgarije werd sinds de 7de eeuw door het oorspronkelijk Turks sprekende volk der Bulgaren herbevolkt, een proces waarin ook grote massa's Slaven opgenomen worden. In de 10de en vooral in de 13de eeuw kwamen nieuwe golven Turkse ruiterstammen via het huidige Zuid-Rusland naar Donau-Bulgarije en bleven er. In de 14de eeuw was Donau-Bulgarije in drie elkaar bestrijdende vorstendommen verdeeld. De vorsten van twee daarvan waren van Noord-Turkse (Kumaanse) oorsprong, de Şişmaniden van Tirnovo en Vidin (Şişman = Turks voor „dikke”). In die tijd was het Hongaarse rijk dé grote macht in midden- en Zuid-Oost Europa. Door bijna onophoudelijke burgeroorlogen en krijg onderling waren de verschillende Balkanstaatjes tegen 1350 zo verzwakt dat groepen van Turkse huurlingen, die ze voor hun onderlinge conflicten gebruikten, de feitelijke macht overnamen door de plaatselijke vorstjes of feodale heren te liquideren. Deze huurlingen-groepen kwamen uit Klein-Azië en waren Moslim. Daar er in hun eigen gebied een relatief grote bevolkingsdruk bestond vestigden zich massa's Turkse families als soldaten-boeren in de lege gebieden op de Balkan. Eén van die gebieden was de oostelijke helft van Donau-Bulgarije. Met hun vestiging aldaar erfden ze ook het conflict met het Hongaarse rijk. In historisch perspectief gezien is de Turkse aanwezigheid aan de Beneden-Donau één lang conflict geweest tussen het zuiden en het noorden van de Balkan, tussen de Turken en de Hongaren, welke laatsten in de 17de en 18de eeuw opgevolgd werden door de Oostenrijkers en de Russen, beide expansieve rijken.

Terwijl de Turkse staat gedurende al die eeuwen verwickeld bleef in expansie-oorlogen tegen het centrum van Europa bleef de Donaугrens stabiel. De zuidelijke, Bulgaarse, Donau-oever is hoog, op vele plaatsen zelfs 400 m boven de rivier. De noordelijke, Roemeense, oever is laag en moerassig. Roemenië zoals wij het nu kennen bestond niet vóór

1878. Tussen het Turkse gebied en Hongarije (later opgevolgd door Oostenrijk) lag een langgerekt vlak gebied, Valachië, dat een klein Roemeens staatsje was. Dit was te zwak om op eigen benen te staan. Voor de Turken was het geen bedreiging. Zij gaven er de voorkeur aan Valachië te behandelen als een tributplichtige vazalstaat, een buffer tegen Hongarije. Alle eeuwen door zwenkten de Roemeense politici echter tussen een pro-Turkse of een pro-Hongaarse (Oostenrijkse) koers. Dit maakte het nodig de Donaugrens hecht te versterken. De weinige steden die de Bulgaarse mini-rijkes van vroeger kenden, lagen zonder uitzondering op heuveltoppen, omgeven door diepe canyons van de zijrivieren van de Donau. In de Turkse tijd werden er in de gepacificeerde vlaktes vele nieuwe steden gesticht naar Turkse smaak; open tuinsteden met een bazaar, met de grote moskeeën, markthallen en warme baden in het centrum en uitgestrekte groendoorgroeide woonwijken er omheen. In de loop van de 15de eeuw vervielen de kleine en niet meer nodige bergstadjes, de inwoners trokken „naar beneden”. Langs de grote rivier echter werden de oude verdedigbare kernen in stand gehouden en voortdurend gerepareerd. *De oudste tot dusver gevonden Turkse inscriptie die de vermelding van een herstel van een vesting vermeldt, werd in 1972 door de steller dezes gevonden hoog in de muur van de burcht van Vidin.* Ze is uit 1418 en vermeldt de naam van de sultan die de werken deed herstellen, Mehmed Çelebi, zoon van Bayezid. De hele 15de eeuw vormde Hongarije de grootste bedreiging. Verschillende Donauvestingen, waaronder Vidin, werden verschillende malen door de Hongaarse troepen veroverd en verwoest. De bevolking in de rivierstreek was op militaire wijze georganiseerd.

Langs de 500 km lange riviergrens lagen als hoofdvestingen van west naar oost: Vidin, Nikopol, Rousse en Silistra. Daar tussenin lagen vele kleinere sterktes. Vidin, Nikopol en Silistra waren zetel van een militaire gouverneur en daar lagen grote troepenmachten bijeen. Bovendien kon de gouverneur in tijd van oorlog vele duizenden gepantserde ruiters bijeen brengen uit het achterland van zijn provincie, alsmede voetvolk en lichte cavalerie. De garnizoenen der vestingen kregen hun soldij van de centrale regering in Constantinopel-Istanbul, de zware cavalerie leefde op haar landerijen waarvan ze de inkomsten mocht gebruiken om van te leven en waarvan ze een aantal pantserruiters, in haar dienst, te velde moest stellen in geval van strijd. Dit doet denken aan een feodale ruitery maar het Osmaanse rijk kende geen erfelijke adel.

De lichte ruitery en infanterie bestonden deels uit vrijwilligers, avonturiers, deels uit boeren-soldaten die in een roulatiesysteem (van één-van-de-zoveel) „waffenfähige” mannen van een „soldatendorp” te velde stelden. Opvallend is dat de meeste kanonniërs (topçi's) en alle riviersoldaten (martoloz) Christenen waren. De topçi's leefden met hun families meestal bij de vestingen, de Martolozen waren dikwijls ongehuwd en genoten doorgaans een slechte reputatie. Naast deze groepen waren er nog de „cerahor”, „schansengravers” die tot taak hadden graafwerk te verrichten maar ook de vestingwerken te onderhouden tegen aanzienlijke belastingfaciliteiten. Bovendien lagen er in de vestingen groepen Janitsaren die uitsluitend aan de commando's van de centrale regering gehoorzaamden.

Gezien het open karakter van de Turkse steden, ook aan de Donau, was het noodzaak een eventuele aanval op te vangen voordat die te diep door de linie drong. Daarom waren er tegenover alle Turkse vestingen aan de Donau, dus op de lage Valachische (Roemeense) oever versterkte bruggehoofden. De meeste hiervan zijn geheel verdwenen doch van die van Turnu (toren) Magurele, tegenover Nikopol is het een en ander bewaard. Uit oude beschrijvingen zijn ook gegevens te halen. Deze buitenwerken bestonden uit een zeer zware „bomvrije” toren, met muren van wel 4 of 5 meter dik. Kort vóór deze was een vrij lichte ringmuur waarvóór een brede en diepe gracht, naargelang de terreinomstandigheden het toelieten met water gevuld. In het moerassige Valachië was daaraan meestal geen gebrek. Als de invaller dan bij de buitenwerken werd vastgehouden had men tijd om althans een deel van de reservisten uit het achterland te verzamelen.

Die zware torens hadden in alle bekende gevallen twee etages waarop boogschutters konden plaatsnemen. Zoals bekend verondersteld mag worden, behoorden de Turkse boogschutters tot de besten van die tijd. Met de komst van het geschut veranderde de functie van de buitenste ringmuur in die van een gedekte geschutopstelling. Het is merkwaardig om vast te stellen dat de Osmaanse Turken op het gebied van de dichtkunst, schilderkunst of religieuze bouwkunst totaal niets van de verschillende Europese volken waarmee ze in contact kwamen over wilden nemen, doch zich wijd open stelden voor vreemde bewapeningstechnieken. Het Turkse buskruit van de 15de en 16de eeuw behoorde tot het beste. Gedurende de hele 15de eeuw wemelt het van de Hongaarse of Duitse geschutgieters in Turkse dienst. Dit merkwaardige product van middeleeuwse technieken en het kanonnen-tijdperk bleef in de mode tot de dertiger jaren van de 16de eeuw. In het begin van diezelfde eeuw zien we echter ook het rondeel optreden, en wel zeer zware, op de uiterst degelijke Osmaanse manier gemaakt. Drie machtige rondelen zijn bewaard aan de vesting van Smederevo aan de Donau maar op Servisch gebied. Tussen laatstgenoemde belangrijke Turkse vesting, tevens gouverneursresidentie, en het Bulgaarse Vidin (foto 1) werd na het Hongaarse offensief van 1502 (waarbij o.a. Nikopol en Vidin platgebrand werden) een aantal nieuwe sterktes gebouwd langs de Donau: Ram, Kulič en Feth-Islam (nu Kladovo) en werd het middeleeuwse kasteel van Golubač met rondelen versterkt. Alle vier genoemde sterktes liggen nu op Servisch (Jugoslavisch) gebied maar geven studiemateriaal hoe de nu verdwenen Bulgaarse Donauvestingen er uitgezien kunnen hebben. In Bulgarije bleef

alleen een rondeelachtige geschutstoren bewaard aan de vesting van Vidin, gebouwd in 1503.

Omstreeks 1570 zien we een bescheiden begin met vestingwerken met bastions volgens het Oud-Italiaans systeem. Een gaaf bewaard voorbeeld is de vesting Navarino in Zuid-Griekenland. Het gebastioneerde stelsel zoals wij dat kennen werd echter in die tijd en de daarop volgende twee eeuwen niet toegepast in volle omvang. Het zware rondeel verdween omstreeks dezelfde tijd als de eerste verschijning van het Italiaanse bastion. In tegenstelling met het Westerse systeem ontwikkelden de Turken in de loop der 17de eeuw een eigen soort bastions die nog veel hebben van de oude zware rondelen doch wel degelijk aangepast zijn aan het zwaarder wordende geschut. Deze „bastions” zijn dikwijls zeszijdig of zelfs achtszijdig. Ravelijnen, kroonwerken of hoornwerken werden niet toegepast, de verdedigers bleven liever bijeen. Wel was in vele gevallen de gracht gerevêteerd.

In de 2de helft van de 16de en bijna de gehele 17de eeuw was de grens van het Turkse rijk diep in Europa naar voren geschoven. Het hele westelijke deel van de Bulgaarse Donaulinie lag vër buiten de zone waar een inval mogelijk was. Werkzaamheden aan vestingwerken werden daar dan ook niet uitgevoerd.

Aan het oostelijke deel der linie had zich echter een andere ontwikkeling voorgedaan. Sinds het midden van de 16de eeuw hadden de Turken zich meester gemaakt van de gehele noordelijke oever van de Zwarte Zee. De bezetting van dit zeer spaarzaam bevolkte steppegebied was militair noodzakelijk om effectief op te kunnen treden tegen de steeds driester wordende strooptochten van de Kozakken uit de toen nog Poolse Oekraïne. In de veertiger jaren van de 16de eeuw legde sultan Süleiman een aantal nieuwe grote vestingen aan. Daaronder was ook Bender aan de middenloop van de Dnjestr. Deze vesting, nu midden in Russisch gebied, is geheel bewaard. Ook de lange inscriptie die haar ontstaan vermeldt. Uit die tijd dateert ook de bouw van vestingen in Issakcea van Braila op de Moldavische noordoever, van Kilia en van Ismail. Beide laatste plaatsen zijn sinds de late 18de eeuw Russisch. Sinds het begin van de 17de eeuw werden een aantal steden langs de Donau, vooral het belangrijke Silistra, en kort daarna ook Varna aan de zee, met een aarden wal omgeven. Hoe die er precies uitzag weten we niet waar deze werken nadien veelvuldig verwoest, hersteld en veranderd zijn. Wel is het zeker dat er een brede natte gracht omheen liep.

In de 17de eeuw zijn er vrijwel nergens in het Turkse rijk grote vestingwerken uitgevoerd, noch in het Europese noch in het Aziatische rijkdeel. Wel zijn er hier en daar in het binnenland of bij belangrijke wegenknooppunten aarden schansen opgeworpen die voorzien waren van palissades. Ook kennen we een aantal uit steen gebouwde dwangburchten (foto 2) die in die tijd nodig werden omdat het met de rust en welvaart in het binnenland

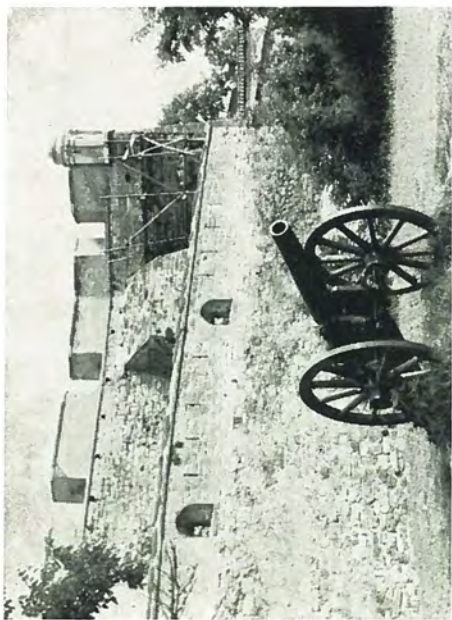

foto 1

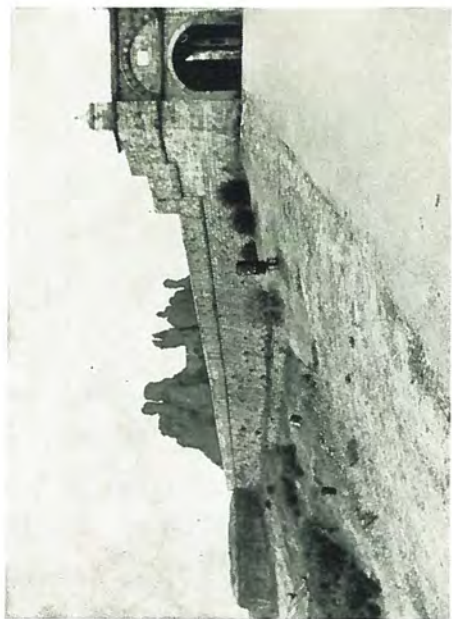

foto 2

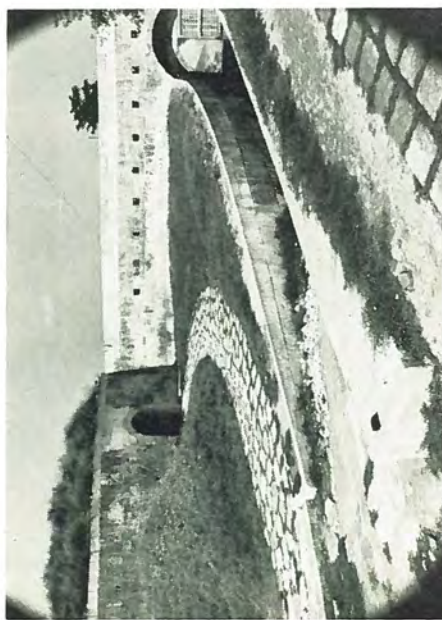

foto 3

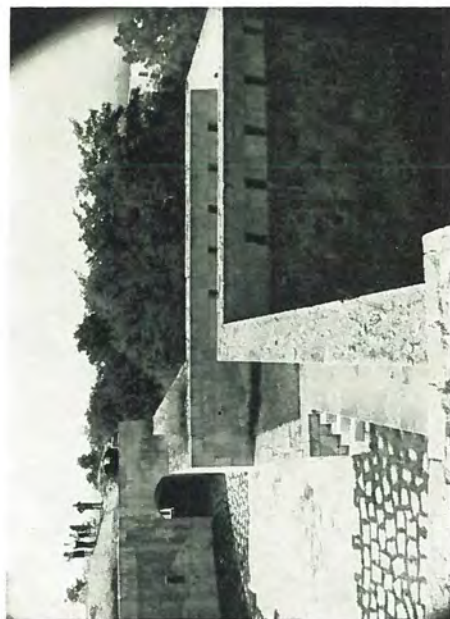
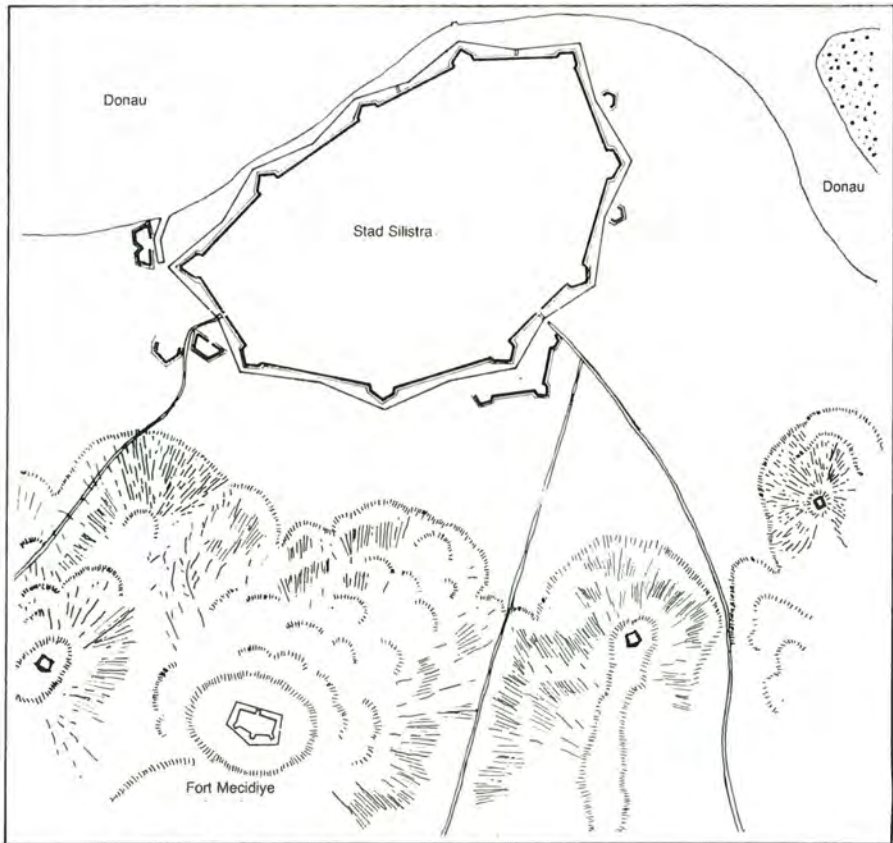
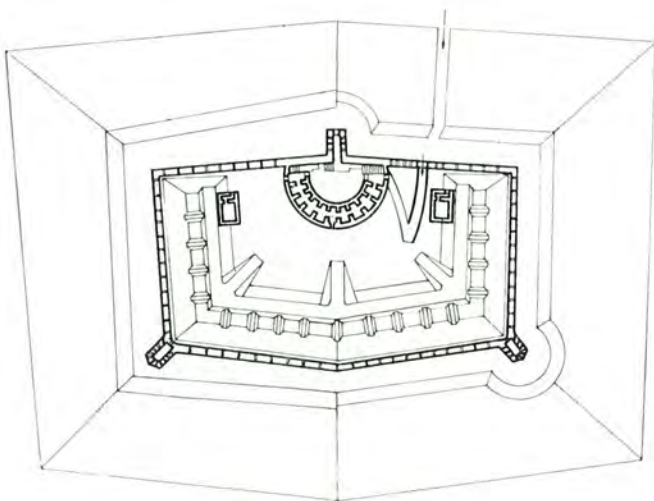

foto 4

plan 1

in die tijd (17de eeuw) niet zo goed meer ging. In 1683 raakte het innerlijk verzwakte rijk in conflict met praktisch half Europa. Oostenrijkse, Poolse, Duitse, Italiaanse troepen gesteund door grote groepen opstandige Serven drongen duizend ! km diep de Turkse Balkan binnen. In 1699 werd er een vrede gesloten doch in 1715 laaide de strijd weer op. Deze eindigde met het verlies van enorme gebieden. De positie aan de Donau-linie werd nu weer een van eerste orde. Aan de andere oever zaten nl. de Oostenrijkers die de helft van het Roemeense Valachië onder hun „bescherming” genomen hadden. Het belangrijke Belgrado was ook in handen van de Habsburgers en werd door hen enorm versterkt.

De Turken antwoordden op de ramp met vérgaande belastinghervormingen en met de totale herbouw van de verwoeste sleutelvestingen Vidin aan de Donau en Niş in Servië, aan de natuurlijke toegangspoort tot Bulgarije. De werken rond Vidin werden totaal 3^{1/2} km lang en werden opgezet op een schaal en van een kwaliteit als nog niet eerder gezien in het Turkse rijk. Massa's „Cerahors” in dit gebied, Christelijke Bulgaarse boeren, voerden het graaf- en transportwerk uit. Alle steen moest van tientallen km ver naar de stad gebracht worden omdat Vidin toevallig één van de weinige steden op de Bulgaarse Donauoever is die in het laagland ligt. De herinnering aan het ongelofelijk zware werk is in de volksmond bewaard gebleven als „stenen naar Vidin brengen”, waarmee men dan een bijna ondoenlijk zwaar karwei aanduidt. Het oude kasteel van de stad, van oorsprong een middeleeuws Bulgaars werk, werd tot citadel omgewerkt. De torens werden grotendeels afgebroken, het oude binnenplein werd bijna geheel volgebouwd met zware kazematten, er kwamen zeer zware borstweringen met embrasures voor zwaar geschut en voorts werd ieder overwelfd deel met een dikke laag aarde afgedekt. Rondom de vroegere open voorstad werd een nieuwe verdedigingsgordel aangelegd. Deze bestond uit een hoge aarden wal met zeer zware, dikke steenbekleding aan de buitenkant, daarvóór een brede natte gracht die ook gerevêteerd was en een bedekte weg. Het totale landfront werd verstevigd met acht bastions welke een voor ons zeer vreemde vorm hebben, nl. zeszijdig. Onder de wal door waren poternes om in de gracht te komen. De hele zaak was toegankelijk via vier poorten die alle nog heden bestaan. Aan de Donaukant kwam een dubbele wal met een aantal kleinere poortjes. Een bijzonderheid is dat de hele gracht met steenplaten belegd is waardoor ze zeer makkelijk schoon te houden was.

Na de Oostenrijks-Turkse oorlog van 1738/39 werd Vidin verder versterkt. De steeds effectievere werking van het geschut deed zich uiteraard ook op de Balkan gelden. In die jaren werden er op een afstand van bijna een km twee forten aangelegd die de twee grote wegen naar Vidin beheersten, die naar het zuiden (de Stamboul-Weg) en die naar het

noorden, naar Servië. Eén van deze forten is in 1879 totaal vernietigd, het zuidelijke fort Ghazi Bayir, bestaat nog grotendeels. Dit fort had een tweevoudig doel, de weg beheersen en de Donau bestrijken. Het had dus ook twee aanvalszijden, een naar binnen gebogen front aan de Donau en een soort werk dat het midden houdt tussen een caponnière en een veelhoekig bastion. Van hier schoot men over de weg maar kon men ook de lange landzijde flankeren. Ghazi Bayir is in hoofdzaak een zwaar aardwerk doch heeft een natuurstenen bekleding van de hoofdwal en een gerevêterde gracht. De vrij hoge glacis beschermde het metselwerk tegen direct vuur. Achter het bovenste deel der bekledingsmuur loopt een smalle weergang. In de muur zijn op regelmatige afstanden schietsleuven aangebracht voor kortvuur.

Om de ontwikkelingen rond Vidin af te sluiten lopen we hier even op de totale lijn vooruit. In 1798/99 werd deze sleutelveste nogmaals versterkt. Ditmaal door een lange linie van aardwerken die begon en eindigde bij de twee gedetacheerde forten en bestond uit tien fronten van elk 700 m lengte waartussen negen zware en hoge werken die we het beste „zeszijdige lunetten” kunnen noemen. Op elke lunette stonden 18 stukken. De munitie was opgeslagen in onderaardse overwelfde magazijnen die zich bevonden op de punten waar het werk op de wal aansloot. Voor de wal lag een vrij smalle natte gracht en een brede glacis. Aangezien het terrein voor de werken grotendeels moerassig is kon een eventuele vijand daar slechts met moeite batterijen op aanleggen.

Uit de beschrijving van Vidin moge blijken dat de Turken pas in de 18de eeuw zich voluit gingen wijden aan het geheel omgeven van hun steden met gebastioneerde wallen, daarbij nog vaak vasthoudend aan oudere ideeën. Eerst met de vreselijke oorlog van 1768/74 tegen het op het toppunt van zijn macht staande Russische Tsarenrijk onder Catharina de Grote die de oude Kozakken offensieven hervatte, toen werkelijk alle zeilen bijgezet moesten worden, braken Westerse ideeën definitief door, alhoewel specifiek Turkse trekken behouden bleven. Veel daarvan kan misschien herleid worden op de specifiek Osmaans-Turkse neiging om liever in het offensief te gaan te velde dan zich in een egelstelling op te sluiten. Een andere, in West-Europa nauwelijks waar te nemen houding is, dat bij een beleg de verdediging pas op z'n hevigst wordt waar ze in West-Europa meestal eindigt, nl. als de vijand bressen heeft geopend in de wallen en op het punt staat tot stormen over te gaan. Bij vele belegeringen zijn de bestormende aanvallers zo hard en vernietigend teruggewezen dat dit de afloop van een heel beleg bepaalde.

Tijdens genoemde oorlog, toen de Russen ver over de Donau doordrongen in gebieden die sinds de late 14de eeuw vrijwel uitsluitend door Turken bewoond geweest waren, kwam een soort vestingvierhoek tot stand: de werken van Varna, Silistra, Rousse en Shoumen, die gezamenlijk een verdere opmars uit het noorden konden weerstaan. Deze vestingvierhoek is gedurende de kort op elkaar volgende reeks oorlogen met Rusland, dat vast besloten was de Turkse staat te vernietigen, voortdurend verbeterd en uitgebreid. Shou-

men was de basis en winterkwartier van het Turkse leger op de Balkan. In de dertiger jaren van de vorige eeuw werd er een linie van gedetacheerde forten aangelegd op strategisch belangrijke terreinverheffingen vóór de omwalling. Tijdens de Krim-oorlog van de vijftiger jaren van dezelfde eeuw werd er nog een buitenrij aan toegevoegd. Het meeste van de werken rond Shoumen staat nog onder militair beheer. Dank zij een prachtige aanbeveling van het bestuur van „Menno van Coehoorn” die door één der begunstigers in het Bulgaars vertaald was, kon schrijver dezes in het voorjaar van 1974 een deel der werken van Shoumen inspecteren. De forten uit de dertiger jaren zijn uitsluitend aardwerken die nog aan de gebastioneerde vorm vasthouden. Het meeste is sterk verwaarloosd en geen was meer onder profiel. Die van de tijd van de Krim-oorlog zijn volgens het polygonale stelsel gebouwd met veel bomvrije gebouwen en overwelfde passages. Opmetingen mochten echter niet verricht worden noch foto's gemaakt. De meeste Turkse magazijnen, kazernes enz. zijn nog heden in gebruik.

De andere vestingen van de vierhoek zijn praktisch geheel geslecht. Rouse, grondig verwoest en geëgaliseerd door Kutuzov in 1811 werd niet lang daarna herbouwd. De stad was vanouds een groot handelscentrum en lag direct aan de rivier onder de hoogtes van het Noord-Bulgaarse tafelland. Na 1811 herstelde de stad snel. Ze werd omgeven door de langste linie van werken die ooit een Turkse stad omsloot, ruim $7\frac{1}{2}$ km. Op een bewaarde plattegrond zien we een conservatief gebastionneerd front dat echter als nieuwigheid ook enige ravelijnachtige, gedetacheerde lunetten had. Tijdens de Krim-oorlog werden op de heuvels die de stad volkomen domineren nieuwe forten aangelegd volgens het polygonale stelsel welke forten met de oorlog van '77/78 nog eens grootscheeps gemoderniseerd werden. Echter zijn na die datum alle werken van Rouse geslecht behalve één stadspoort, die waardoor de Russen de stad binnen trokken. De ongetwijfeld zeer interessante forten op de heuvels vielen in de laatste decennia ten offer aan de snel uitbreidende industrie van deze grootste Bulgaarse Donaustad.

Van de reeds eerder genoemde vestingwerken rond Silistra is ook niets meer over dan een goede plattegrond in vorige-eeuwse publicaties. Tijdens de Krim-oorlog (1853/56) hield Silistra het glansrijk drie maanden uit tegen de Russen. Dit was vooral te danken aan een lijn van zeven nieuwe en echt moderne forten die net voor de Russische inval gereed kwamen (plan 1). Hiervan is er één vrijwel geheel bewaard gebleven en zelfs goed gerestaureerd. Dit geeft ons enigszins een idee hoe de verdwenen werken van Rouse

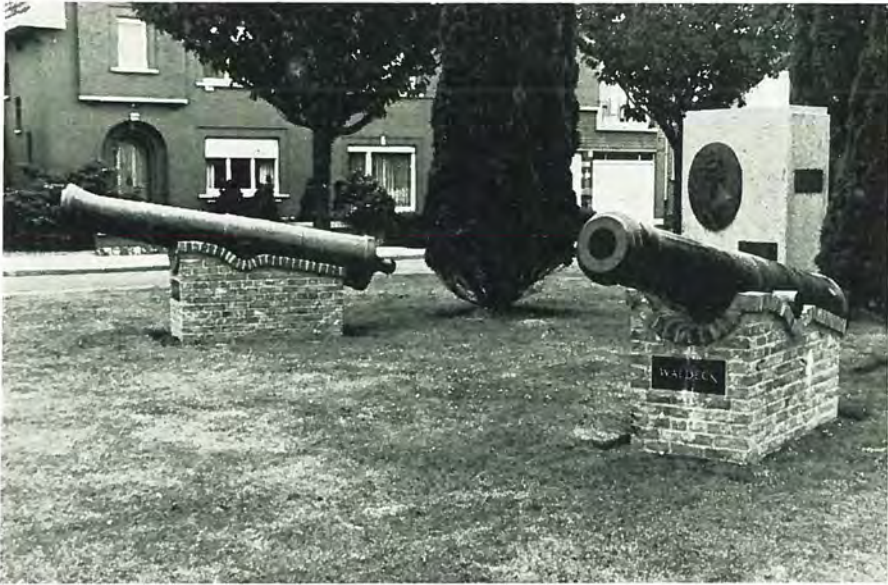
er uit gezien kunnen hebben omdat ze uit dezelfde tijd dateren. Het bewaarde fort is de zg. Mecidiye Tabiya (plan 2) dat 1800 meter zuidelijk van de stad ligt op een alles overheersend punt. Het fort is ongeveer 200 - 100 m groot en bestaat uit een zwaar aardwerk dat bijna rechthoekig is doch waarvan de zijden even naar buiten omgebogen zijn en de frontzijde eveneens iets gebogen is. Dit aardwerk was open aan de keelkant. Het werd omgeven door een zeer solide ringmuur die vrijstaat in de diepe droge gracht. In de ringmuur zijn op regelmatige afstand schietsleuven aangebracht. Aan de keelkant was de muur dicht waardoor men een verrassing vanuit die zijde kon voorkomen. Merkwaardig is het feit dat de ringmuur twee caponnières heeft met een aarddekking op de hoofd-hoekpunten en één open caponnière midden in de keelmuur. De muur was beschermd tegen elke vorm van direct vuur doordat ze onderin de gracht stond. De preciese vorm van de glacis van het fort kan thans niet meer vastgesteld worden daar het hele terrein zwaar met kreupelhout overgroeid is. De rondlopende vrijstaande ringmuur doet ons herinneren aan het zg. Offensief van Naarden. Ze kwam blijkens een gevelsten in 1869 gereed. Een opvallende nieuwigheid bij de Mecidiye Tabiye is de zware bomvrije kazerne die een dikke aarddekking heeft (foto's 3 en 4). Voorts zijn er bij het begin der wallen twee onderaardse magazijnen. Al het muurwerk van het fort is uitgevoerd in witte kalksteen van grote hardheid.

Het fort is, en dit is een unicum in Bulgarije, fraai gerestaureerd en de bomvrije gebouwen zijn tot Stadshistorisch Museum ingericht. Helaas is er aan het weder onder profiel brengen van de wallen niets gedaan.

Er zijn bronnen die beweren dat Pruisische officieren bij de bouw van dit fort aanwezig zijn geweest. Dit is best mogelijk. Gedurende de gehele vorige eeuw werd er van buitenlanders gebruik gemaakt hetgeen culmineerde in de aanleg van een fortengordel rondom de grote stad Adrianople (Edirne) onder leiding van Brialmont nadat het Russisch beïnvloede Bulgarije praktisch onmiddellijk vóór de poorten van deze oude sultanshoofdstad was komen te liggen (1878). Ná genoemde datum zijn de Turken militair van de Donau verdwenen, als volk leven ze er nog in grote groepen, zij het in ander staatsverband. Waardering voor hun architectonische prestaties begint in het zeer nationalistisch-chauvinistische Bulgarije zeer langzaam door te breken en strekt zich bij uitzondering ook wel eens tot de historische vestingbouw uit, getuige de lovenswaardige restauratie in Silistra.

M. Kiel – Castricum

DE KANONNEN VAN WERVIK

De Kanonnen van Wervik

Wij brengen in herinnering – zie ook jaarboek 1971 – dat mede door onze tussenkomst aan de Gemeente Wervik, de Belgisch-Franse grensplaats (met een Nederlands en een Frans deel), twee kanonlopen van elk ca. 4 ton werden geleverd.

Deze moesten een plaats vinden naast het in Wervik opgerichte gedenkteken voor Prins Willem George Frederik van Oranje, jongste zoon van Stadhouder Prins Willem V en Wilhelmina van Pruisen, die zich in de slag bij Wervik – 13 september 1793 – tegen de Franse overmacht met zijn leger bijzonder heeft onderscheiden.

Dit was voor het Wervik-comité, waarvan ons lid de heer J. A. Bomans een der promotors was, aanleiding geweest tot de jarenlange actie die ten slotte heeft geleid tot de oprichting van een gedenkteken.

Blijkens de van de heer Bomans ontvangen foto zijn de kanonnen thans geplaatst:

„Zondag 10 augustus 1795 zijn de twee kanonnen voor het monument van prins Frederik, jongste zoon van stadhouder Willem V, op het Frederiksplein te Wervik plechtig onthuld. Openbare werken van de stad heeft dit ludieke element volmaakt opgeleverd. In de kunstig gemetselde fundamente de naamplaten *Waldeck* en *Clerfayt*, de vuurmonden zelf zijn fraai vertind. Aan hen die een bijdrage stortten voor genoemde platen brengt het werkcomité bij deze zijn oprechte dank. Het comité beschouwt het als een ereplicht de naamgeving, zij het summier, hier nog eens te onderlijnen.

Waldeck veroverde Wervik als hoofd onzer ruitery op 11 juni 1793, bij welke actie hij zelf dodelijk in de borst werd getroffen. Nadat Frederik, in de slag van Wervik, de plaats drie maanden later had moeten prijsgeven (waarbij hij voor het leven gewond raakte), wist *Clerfayt* haar te heroveren. Van *Waldeck* staat op de rechterflank van het monument zijn oproep ten aanval: „kinderen, laat op deezen dag zien dat gij Nederlanders zijt!” Van *Clerfayt* lezen we op de linkerflank een citaat uit zijn legerrapport van 19 mei 1794: „Wij hebben de verschanste post van Werwick overweldigd. De trouw is af van vermoeijenis”. *Clerfayt* wordt ten onrechte (in encyclopedieën enz.) een Oostenrijker genoemd. Hij was een Zuid-Nederlander, uit Henegouwen.

Het monument *tesamen* met de kanonnen eert op zichtbare wijze de geneuvelden, de gewonden en hen die hun uiterste krachten gaven „ter behouding van godsdienst en vaderland” (woorden van de toen 19-jarige prins). Geen loze kreet voor wie zich de moeite geeft nog eens die jaren erop na te slaan, de tijd van de Franse Revolutie.”

J. A. Bomans

FORTEN IN SRI LANKA (CEYLON)

Sri Lanka, het vroegere Ceylon, heeft in het verleden al de belangstelling getrokken van vreemden. Het land is ongeveer twee keer zo groot als Nederland en heeft \pm 13 miljoen inwoners.

Afgelopen zomer heb ik met een kleine groep dit prachtige eiland 4 weken bezocht. We bekeken niet alleen natuurreservaten, tempels en theeplantages, maar ook enkele Nederlandse forten: Negombo, Trincomalee en Galle. Omdat de Nederlanders vooral de kusten veroverden, liggen de forten allemaal op strategische punten aan de kust of op eilanden.

Vooral het fort Galle is erg indrukwekkend. Het is een ommuurde stad aan de zuidkust. In 1640 landden hier 12 Hollandse schepen en het Portugese fort werd veroverd. Dit fort werd in de loop der tijd vergroot en verbeterd. De Commandeur van Ceylon koos Galle als zijn woonplaats. (Later was Colombo hoofdstad). De nieuwe bastions kregen namen als Ster-, Maan-, Zon-, Akersloot-, Utrecht-, Clippenberg-, Aeolusbastion. Ze zijn er nog allemaal. Boven de Oude Poort ziet men het V.O.C.-embleem met daaronder: Anno MDCLXIX. Ook een aantal stadsmuren en huizen hebben stenen met ingehakte jaartallen (17de en 18de eeuw). Er is een klein kruithuis. Het stratenplan is nog als in de 17de eeuw, maar de huizen zijn later erg verbouwd. Aan vensters, deuren en bovenlichten herkent men de

*Fort Galle,
zeezijde*

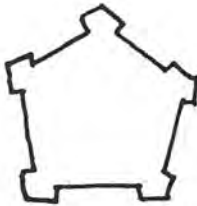

*Fort Galle,
landzijde*

Nederlandse invloed. Een kerk werd er eveneens gebouwd, die in \pm 1752 werd vervangen door een nieuwe kerk, welke vooral van binnen goed onderhouden wordt. Grote, fraaie grafstenen tonen ons de Nederlandse namen. Hollandse kerken worden ook in Colombo, Negombo en in het fort Jaffna gevonden. Ze bezitten nog oude archieven, waarin veel over de geschiedenis van de forten te vinden is. Voor belangstellenden in onze koloniale geschiedenis en vestingbouw is er nog veel te zien in het gastvrije Sri Lanka.

P. H. van Bakel – Eindhoven

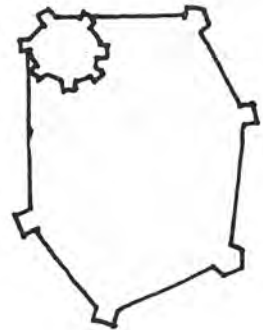
Wagons - Lits / Cook zond ons een reisprogramma voor toeristenreizen naar Sri Lanka. Hieraan ontleen wij de volgende gegevens.

Jaffna

Galle

Colombo

HOLLANDSE VESTINGEN

Tijdens het Hollandse bewind was er reeds een Departement van Openbare Werken, waaraan Hollandse bouwkundigen waren verbonden. Zij versterkten en herbouwden allereerst de op de Portugezen veroverde forten en tekenden en bouwden daarna ook nieuwe forten. Hollandse forten bestonden uit een vierkant met twee diagonaal geplaatste bastions voor een paar soldaten, zoals het Fort te Punerijn. Kalpitiya heeft vier bastions en de forten van Jaffna en Galle hebben vele bastions met een stadje in het midden. In veel fortificaties vinden we nog op de hoge voorname toegangspoort het V.O.C.-monogram in blauwe letters op een zilveren achtergrond. De Hollandse vestingen waren mooie, stijlvolle bouwwerken, volledig in harmonie met hun ligging hoog boven de zee. De bouw van Colombo, hun voornaamste bolwerk, heeft 30 jaar geduurd; die van het fort te Galle zelfs nog langer. Het fort te Jaffna verkeert nog in uitstekende staat. In \pm 1872 verbouwden de Engelsen het fort van Colombo en brachten hier hun administratief bestuur onder, maar het fort te Galle met het daarbinnen gelegen stadje is een prachtig voorbeeld van Hollandse bouwkunst gebleven.

LEEST U MEE?

Boekbespreking

Leiden binnen en buiten de stadsvesten door Dr. Ir. H. A. van Oerle. *De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw.* 1975. Twee delen 31,7 x 24 cm.

De ontwikkeling van een nederzetting tot stad is op zich zelf al een interessant onderwerp en het wordt bepaald boeiend, wanneer het een stad betreft, die zich in de loop van de geschiedenis een grote faam heeft weten te verwerven zoals Leiden.

En wanneer dan iemand met een onderzoekende geest en veel doorzettingsvermogen als Dr. van Oerle zich op deze materie werpt en daarbij kan putten uit een groot aantal bronnen en kan beschikken over een schier onmetelijke hoeveelheid literatuur, ontstaat een gigantisch werk, zoals thans voor ons ligt. Twee groot formaat boeken, een atlas en een beschrijving, waarin de ontwikkeling van Leiden van het prille begin af tot het einde van de Gouden Eeuw is vastgelegd.

Een overzichtelijke indeling, een goede inleiding, duidelijk kaartenmateriaal in de atlas, talloze illustraties bij de beschrijving en een prettig leesbare schrijfstijl maken het de lezer mogelijk deze ontwikkeling op de voet te volgen.

De verdedigbaarheid van de steden speelde steeds een intensieve rol en elke stadsuitbreiding bracht steeds aanvulling en/of vernieuwing van de verdedigingswerken met zich mede, welke als gevolg van nieuwe ontwikkelingen in de versterkingskunst soms een radicale ingreep kon betekenen, zoals de overschakeling van de ommuring op het gebastioneerde stelsel met aarden wallen. Aan dit aspect van de stedenbouwkundige ontwikkeling is ruimschoots aandacht besteed.

De schrijver merkt op dat het kaartenmateriaal niet op volledigheid noch op exactheid aanspraak kan maken. Dat is een moeilijkheid, die zich telkens voordoet bij dergelijke studies (zie het artikel *Ervaringen bij het gebruik van oude vestingplannen* in ons Jaarboek 1973 van de hand van wijlen onze Adviseur). Niettemin is een hoog niveau van betrouwbaarheid bereikt, ook wat de goed gedocumenteerde beschrijving betreft.

De uitgave is door E. J. Brill uitstekend verzorgd en verdient een eervolle plaats in elke bibliotheek. Doch ook de particulier, die zich het financiële offer wil getroosten – c.q. op vaderdag wordt verwend – zal zich gelukkig kunnen prijzen met „LEIDEN” in zijn boekenkast.

E.

Beschrijving: 488 bladzijden met 490 afbeeldingen in de tekst. Gebonden. In stofomslag.

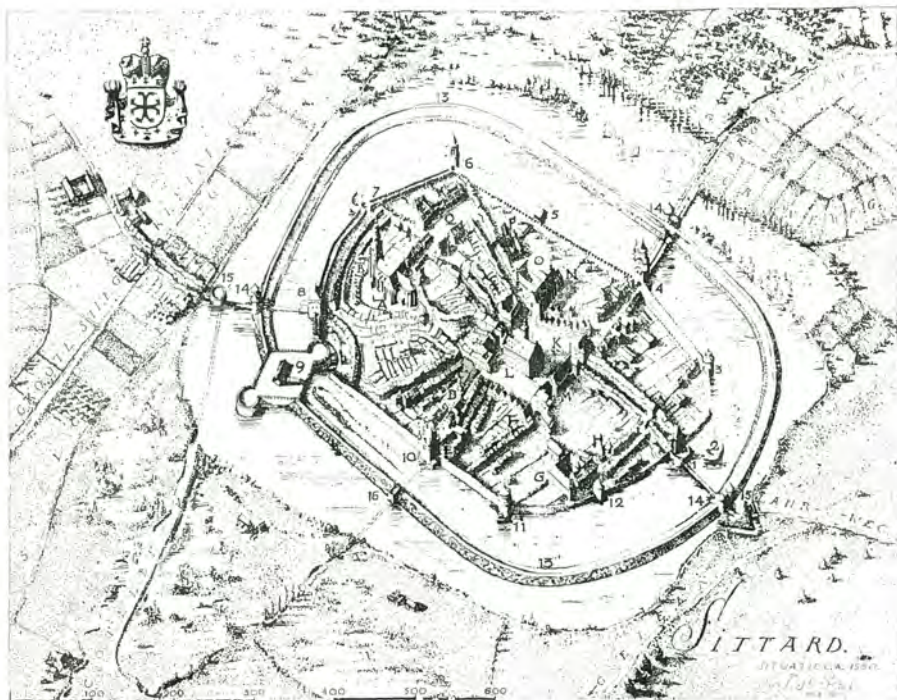
Atlas: 62 uitvouwbare kaarten. Gebonden. In stofomslag.

Prijs, tezamen f 360,—.

Een uitgave van E. J. Brill, Leiden.

Mede verkrijgbaar door bemiddeling van de boekhandel.

Sittard vestingstad, A. E. L. Jonkergouw en Ir. J. C. Schoemaekers, B.I.,
V.V.V. Sittard, 86 p. geïll., f 7,50.

Ofschoon wij wisten dat het boekje op komst was, waren wij bij het verschijnen ervan aangenaam verrast en verwonderden er ons niet over dat de eerste oplage vrijwel direct was uitverkocht. Een bijzondere erkenning dus tegenover de samenstellers dat hun werk in een behoefte voorziet.

Aan het samenstellen is veel speurwerk voorafgegaan dat voor een groot deel over de grenzen leidde, zelfs tot in Parijs waar men hoopte een kaart van de vesting anno ca. 1600 te kunnen achterhalen, wat helaas nog niet is gelukt.

Bedoeling van de schrijvers was het kweken van meer begrip voor de stad bij de inwoners en in het bijzonder het vestingverleden aan de oppervlakte te brengen. Dit noodzaakte tot een inleiding over versterkingskunst in het algemeen. Hierbij is kwistig gewerkt met illustraties, oude tekeningen en recente foto's en die verhogen de aantrekkelijkheid niet alleen, maar (speciaal deze laatste) zullen voor de toekomst hun documentaire waarde krijgen.

Interessante resultaten van opgravingen en een uitgebreide tijdstabel nemen een belangrijk deel in beslag en zullen vooral de stadgenoten inzicht in het verleden van hun stad verschaffen.

Veel lof voor de uitvouwbare dubbelpagina-tekening van de hand van Ir. Schoenmaekers, weergave van de situatie in het Sittard van ca. 1550, als gezien in vogelvlucht.

Een gecompriemd en serieus werkje dat wij gaarne aanbevelen in onze lezerskring.

T.

„De Vesting Brielle”, W. de Jong e.a. (uitgave ter gelegenheid van de officiële ingebruikneming van de Brielse wallen na hun restauratie), 24 blz.

Een bijzonder aantrekkelijk en goed verzorgd boekje dat door de Provinciale Waterstaat Zuid-Holland is uitgegeven. Het bevat een historisch overzicht betreffende de stad als vesting met vele bijzonder goede foto's. Het spreekt vanzelf dat de aanvallen van het water op de stad en haar omgeving in beschouwing werden genomen.

Een bespreking besproken.

Met veel waardering maken wij melding van een artikel van *F. A. C. M. M. Kneepkens* over onze Stichting in het maandblad van de Nederlandse Bond van Makelaars in Onroerende Goederen NBM „Vastgoed” nr. 75/7. De heer Kneepkens gaf zich de moeite ons bureau te bezoeken en zich daar grondig op de hoogte te stellen. Zijn artikel had verschillende aanmeldingen voor lidmaatschap ten gevolge.

De Nieuwe- of Langakkerschans door J. J. Smedes. Uitgave: Europese Bibliotheek Zaltbommel, f 23,90.

Schrijver geeft zijn boek als ondertitel mee: „*Geschiedenis van een vesting, grensdorp en zeehaven aan en van de Dollard*”. Ofschoon dit getuigt van de bescheidenheid van de schrijver, geeft hij hiermee het boek een vlag mee, die de lading m.i. niet dekt. Die lading is namelijk meer omvattend.

In het boek gaat het weliswaar allereerst over het ontstaan van de vesting Nieuweschans en de bewogen geschiedenis daarvan in de laatste 350 jaar, maar schrijver doet dat steeds in het bredere verband van de regio, de provincie, het land en West-Europa. Hij beperkt zich niet tot de militaire aspecten (met inbegrip van de vestingbouwkundige), maar poogt deze hun plaats te geven in de gehele maatschappelijke, politieke en bestuurlijke ontwikkeling.

Hij is daarin m.i. goed geslaagd. De bewogen historie van Nieuweschans en de andere grensvestingen in Noord-Oost Nederland komt er helder uit te voorschijn. Het dagelijks leven in en om de vesting, het wisselvallige en soms barre bestaan tijdens Munsterse invallen en Franse of Duitse bezettingsperioden even goed als de besluitvorming, die tot de aanleg en bouw van de vesting leidde, de (uit-)bouw (1628) even goed als de latere afbraak (1875), met alle ups en downs daartussen in.

Die besluitvorming (anno 1628) verloopt voor onze begrippen opmerkelijk snel, zowel op nationaal niveau in Den Haag als op provinciaal niveau in Groningen en Leeuwarden. De vestingbouwers zelf handelen ook uiterst voortvarend; waarnemers beschrijven dat zo:

*„Ziet daar nad'ren mannen meteen yz'ren wil
Aan de kust gekomen, staan zij peinzend stil;
Broeders, op ten strijde: Vóór de vijand naakt
Zal de Schans verrijzen die het land bewaakt.”*

(Wij vrezen, dat ónze activiteiten in de ruimtelijke ordening en in de bouw t.b.v. de landsverdediging over drie eeuwen niet aldus zullen worden bezongen!)

Men komt er voorts veel zaken in tegen, die ook nu weer (of nog altijd) aan de orde zijn. Te denken valt aan de toenmalige positie van Noord-Oost Nederland (de spreiding rijksdiensten thans); de bestuurlijke indeling toen (de nieuwe „Gewesten” thans); de verboden kringen toen (ruimtelijke orde-

ningsperikelen om militaire vestigingen thans); het terugtrekken van het Friese deel van het garnizoen in Nieuweschans t.b.v. de verdediging van Friesland zelf in 1672! Enfin...

Verder natuurlijk infrastructuurzaken: de positie van de EaI der Genie te Delfzijl, de opzichter der fortificatiën te Bourtange en Langakkerschans, inundatieproblemen, enz.

Ook de positie van de kerk speelt vanaf het eerste uur mee: in 1628 wordt door de ontwerpers meteen bepaald waar het kerkgebouw binnen de vesting gebouwd gaat worden. En ook hoe! Boven de kerkzaal wordt een ammunitie- en hooizolder gebouwd: Vreest God en houdt het kruit droog!

Het boek (300 blz.) is goed van opzet, rijk voorzien van illustraties, i.h.b. kaartmateriaal, een uitgebreid bronnen-overzicht, alsmede een namenregister. Mijn aanvankelijke indruk, dat het speciaal voor noord-oost-Groningers een belangwekkend boek zou moeten zijn, heb ik al lezende moeten herzien: het is belangwekkend voor *allen*, die geïnteresseerd zijn in militaire historie en vestingbouw; in het bijzonder aanbevolen aan al diegenen, die de streek *niet* kennen.

J. S.

Rocolle, Colonel, Docteur ès lettres. „2000 Ans de Fortification Française” (diss.) Limoges/Parijs 1973 (Charles-Lavauzelle). In cassette 34 x 25 x 6 cm, 2 dln. ingenaaid.

Rocolle, kolonel der genie b.d., sedert 1939 auteur van verscheidene militair-wetenschappelijke werken bij dezelfde uitgever, verwierf enige jaren geleden op deze „thèse” het „doctorat ès lettres”. Dit werk had – hoe kon het ook anders – de onverdeelde bewondering van onze ere-voorzitter en adviseur, gen.-maj. der genie b.d. L. J. Spanjaerd Speckman, die was begonnen zijn oordeel op papier te zetten doch die dit door zijn onverwacht overlijden niet heeft kunnen voltooien, helaas. Voor zover wij het – ongecorrigeerd – tussen zijn nagelaten papieren vonden, menen wij het onze lezers niet te moeten onthouden:

Spanjaerd Speckman...

„Het aantal publicaties, geheel of ten dele betrekking hebbend op de vestingbouw groeit in steeds sneller tempo. Die publicaties zijn van zeer

verschillende aard: archaeologisch, kunsthistorisch, militair-technisch, militair-historisch, ja zelfs speculatief.¹ Andere publicaties kunnen worden gerangschikt onder die van locale, nationale of algemene aard. Die veelheid van gezichtspunten bemoeilijkt het overzicht telkens meer. Boeken van meer algemene aard over de vestingbouw zijn vaak te beschouwen als compilatiewerken, samengesteld aan de hand van een beperkte hoeveelheid min of meer voor de hand liggend materiaal, zoals militaire leercursussen.

Des te meer moet worden gewaardeerd dat kolonel Rocolle de energie en de volharding heeft gehad om, gefundeerd op een enorme hoeveelheid bronnen etc., een monumentaal werk samen te stellen over de geschiedenis van de Franse vestingbouw in 2000 jaar.

Uit de titel zou men kunnen verwachten dat hij zich beperkte tot de vestingbouw in Frankrijk alleen. Dit is gelukkig niet het geval. Duidelijk doet hij uitkomen dat de vestingbouw in Frankrijk als het ware internationaal moet worden gezien in samenhang met de ontwikkeling in Duitsland, Italië, Spanje, Engeland, zelfs met die in het Nabije Oosten (de kastelen en burchten der kruisridders). Het is van eeuwenher een feit dat bouwkundige ontwikkelingen, vooral als zij verdedigingswerken betroffen, zich snel hebben verbreid.

Door van een dergelijk ruime zienswijze uit te gaan geeft Rocolle geen plaats aan „prioriteitskwesies” zoals met name de „uitvinding” van het bastion. Zijn uiteenzetting over het ontstaan van het bastion is dusdanig breed gefundeerd, dat het de lezer duidelijk moet zijn dat van „uitvinding” niet kan worden gesproken wanneer zich een geleidelijke ontwikkeling heeft voorgedaan, waaraan velen meer of minder bijdroegen.

Een voorbeeld: Viollet-le-Duc, in *Dictionnaire raisonné de l'architecture*, III p. 226 – boulevard (vergelijk bolwerk) – brengt Franse aanspraken naar voren, gebaseerd op een ongedateerde ontwerptekening (op perkament) van een bastion, welk document aanwezig is in het archief van de stad Troyes. Deze ontwerptekening zou zijn gemaakt ter gelegenheid van de restauratie van de fortificaties op last van Frans I in 1524. Voor een zodanige constructie heeft Rocolle geen plaats!

¹ Spanjaardt Speckman bedoelde hiermede ongetwijfeld de (vaak interessante) aan het fantastische grenzende ontwerpen, die nooit tot uitvoering kwamen. Hij heeft even de term „science-fiction” willen gebruiken maar schrapte die weer; tóch ging blijkbaar zijn bedoeling in die richting. (T.)

Bijna de helft van het werk is gewijd aan de ontwikkeling tot het einde der middeleeuwen. Rocolle noemt dat „*l'Age des auto-défenses*”, hetgeen wij willen vertalen als het tijdperk van de zelfverdediging. Daarop volgt de ontwikkeling van het bastion. De gebastioneerde bouwwijze was aanmerkelijk duurder dan de middeleeuwse, zodat beperking nodig was . . .”

Tot zover Spanjaerdts Speckman.

Het „zelfverdedigingsaspect” behoeft weinig toelichting. Aanval zowel als verdediging was, tot in het begin van de XVIIe eeuw, voornamelijk gericht op, resp. werd gevoerd vanuit, de feodale burchten en de – min of meer op eigen kracht aangewezen – ommuurde steden. „Chescun d’els selon sa rechesse feseit chastels e fortesce . . .” (De Hollanders maakten in het begin van de tachtigjarige oorlog op intelligente wijze gebruik van de bodemgesteldheid in hun waterrijk land en ontwierpen een eigen systeem, dat ook op de vestingbouwkundige ontwikkeling elders van invloed was – I, p. 202.)

De ontwikkeling van de artillerie bracht – zoals bekend – een totale ommekeer in de machtsverhoudingen teweeg. In Frankrijk baande ze de weg naar het absolute koningschap, want welke grote feodale heer moest uiteindelijk niet buigen voor de *ultima ratio regum* – het laatste argument der vorsten – zoals Lodewijk XIV zijn artillerie wel eens betitelde! De verdediging was daarmee in feite *staatszaak* geworden, wat de noodzaak tot *zelfverdediging* niet aanstonds ophief, vooral langs de landsgrenzen.

De toenemende kracht en dracht van het kanon heeft fundamentele gevolgen voor de versterkingskunst. Zij noodzaken tot het naar voren verleggen van de verdedigingswerken teneinde burcht of plaats buiten direct artilleriebereik te houden. Deze kostbare operatie is in de regel slechts uitvoerbaar wanneer het om grotere objecten gaat, zoals tenminste een kleine stad. Daar is namelijk, afgezien van de financiële kant van de zaak, een doelmatige toepassing van het gebastioneerde stelsel mogelijk dat voor de verdediging en voor het onderhoud van wallen en grachten veel mankracht vergt.

De gebastioneerde bouwwijze en haar consequenties voor aanval en verdediging stimuleren de beoefening der versterkingskunst die in Frankrijk met Vauban tot grote bloei komt maar die ook zijn tijdgenoot „le grand fortificateur hollandais Coehorn” tot internationale roem brengt. Maar, zegt Rocolle, wanneer men in één zin de versterkingskunst van Vauban zou moeten karakteriseren, zou men zonder twijfel moeten zeggen: dat ze zich aan elke soort schematisering onttrekt en dat ze door geen enkele systeem-

gedachte werd geïnspireerd, „De versterkingskunst is niet vast te leggen in regels en systemen maar is uitsluitend gebaseerd op gezond verstand en ervaring” (Vauban).

Na Vauban treedt een stagnatie in, hoofdzakelijk gevolg van „decadentie” zoals Rocolle het noemt, waarmee dan is bedoeld het gebrek aan fantasie en het onvermogen om het, naar zijn aard immobiele, verdedigingsstelsel uit de tijd van Vauban, aan te passen aan de zich wijzigende methoden van oorlogvoering. Van de in de jaren 1792-1794 belegerde Franse grensvestingen wist een deel weerstand te bieden; andere capituleerden. Voorzieningen bleven echter uit omdat de bliksemoorlogen van Napoleon de betekenis van de Franse landsgrenzen tijdelijk deed verbleken. (Men voorzag misschien niet dat ze nog eens van belang zouden zijn.) Na 1815, Waterloo was dat anders.

Rocolle legt hier dan ook de scheidingslijn tussen „l'Age des places” en „l'Age des forts et des forts détachés” (forten en gedetacheerde forten) hetwelk in zijn visie een einde neemt in 1914. In de pas met de ontwikkeling van wetenschap en techniek in de XIXe eeuw, stijgt ook het artilleristisch vermogen. Projectielen kunnen over vele kilometers en allengs over tientallen kilometers met vrij grote precisie op de doelen worden gebracht, wat de waarde van forten en vestingen vermindert in zoverre ze niet zijn voorzien van vuurdekking onder beton en pantsering. In die richting zal zich dan ook de versterkingskunst moeten gaan ontwikkelen. De verdediging wordt vooral ook in de diepte nagestreefd en door het instellen van vesting gordels, gedekt door vooruitgeschoven zelfstandig opererende forten (gedetacheerde forten) in front en op de flanken. Men concentreert zich op die gebieden waar een vijandelijke aanval zou kunnen worden verwacht. Hoofdsteden, industriecentra en belangrijke verkeersknooppunten moeten zover mogelijk buiten de directe uitwerking van de steeds verder dragende artillerie worden gehouden. De tot ontwikkeling komende spoorwegen zijn ook van belang (voor snelle verplaatsing van troepen) zowel voor vriend als voor vijand.

In de tweede helft van de XIXe eeuw mag, volgens Rocolle, worden gesproken van een „*éclatement de fortification*” (en een *militaire architectuur* in de ware zin des woords komt tot volle ontplooiing). Ondanks alle getroffen voorzieningen bleken ze (mede door financiële oorzaken) onvoldoende om te voorkomen, dat in de belegeringsoorlog van 1870/71 het gros der Franse vestingen voor het Duitse leger moest capituleren. Een principiële

wijziging bracht dat niet in de opvattingen ten aanzien van de fortificatie.

De wedkamp tussen artillerie en pantser leidt tot het gebruik van monstergeschut tegen pantsering die desondanks in technisch opzicht veelal bestand blijkt tegen langdurige hevige beschieting met de zwaarste kalibers. In sommige gevallen is echter wél gebleken (aan beide zijden) dat de bezetting psychisch en fysiek niet tegen de helse beproeving was opgewassen mede doordat ook de bevoorrading en verpleging uitvielen. De in de eerste wereldoorlog opgedane ervaringen leidden ertoe dat werd gezocht naar oplossingen waarbij men rekening moest houden met mobilisabele massalegers die op alle punten de landsgrenzen zouden kunnen bedreigen. Overal waar dat nodig leek ging men werken aan *stellingen*, grotendeels onder de grond, voor langere tijd self-supporting in logistiek opzicht, en gedekt tegen bombardement.

Hier spreekt Rocolle van „*l'Age des positions*” (stellingen) en noemt de meest bekende: de Maginot-linie, de Siegfriedlinie en de Atlantikwall. In de visie van de auteur was, ondanks verschillen in doelstelling, in structuur en in constructie, de grondgedachte voor alle drie gelijk: de stelling.

Deze is de laatste verschijningsvorm van de duurzame versterking (*l'ultime visage de la fortification permanente*).

Voor wie de vestingbouwkunst en de geschiedenis van de versterkingskunst een studie-object is en die daarbij over een redelijke kennis van de Franse taal beschikt, aarzelen wij niet dit werk aan te bevelen als zeer verhelderend. Rocolle is behalve militair wetenschapsman, in technisch en historisch opzicht, ook een bekwaam tekenaar zoals uit zijn honderden schetsen blijkt. Deze maken het de niet-deskundige lezer mogelijk de tekst beter te begrijpen daar waar zijn technische en/of historische kennis, dan wel zijn voorstellingsvermogen tekort schieten.

(Spanjaerdt Speckman †) Treu

Uitvoering: groot formaat 24 x 32 cm, duidelijk lettertype, uitstekende typografische verzorging, ingenaaid naar Franse wijze (dus opensnijden) 2 dln. in cassette.

Deel 1: 365 p.; inleiding - tekst - nabeschuiving - lijst van 180 belegeringen met bijzonderheden (54 v. C. Bourges-Ceasar tot 1954 Dien Bien Phu); ca. 2000 annotaties.

Deel 2: 262 p.; 192 p. schetsen (ca. 400, waarvan 40 geografische); 36 p. bibliografie (vestingbouwkundig en geografisch); 7 p. personen-index; 19 p. geografische index; 3 p. index van technische termen.

Uitgeversprijs ca. frs 190; *boekhandelsprijs* ca. f 170 (levertijd naar onze ervaring 1½ à 2 mnd).

Kleine Monumenten Atlas van Nederland door drs. Arthur Steegh. Uitg.
De Walburg Pers Zutphen.

Het boek geeft – volgens een voorwoord – een inventarisatie van het Nederlandse Monumentenbestand; daarbij stond voorop het streven om het „milieu” van het monument en daarmee de onderlinge samenhang van de monumenten te schetsen.

Het eindresultaat overziende kan men zich afvragen of en in hoeverre de schrijver daarin geslaagd is. Wel, de belangstellende lezer zou zich goed kunnen indenken, dat deze geschreven en getekende inventarisatie van groot belang zou kunnen zijn voor de bewerkers van een „echte” atlas of voor degenen, die e.e.a. bij hun studie nodig hebben. Met grote waardering voor het streven van de schrijver en het vele en moeizame spitwerk zou men hem graag de tijd en gelegenheid willen gunnen een nader bewerkte en beter verzorgde grote atlas samen te stellen en te doen uitgeven.

De „kleine atlas” draagt duidelijk de sporen van het voorlopige. De presentatie wordt (in het voorwoord) aangekondigd als „uniek”; qua opzet is dat wellicht juist; voor wat betreft de uitvoering echter helaas ook. In het bijzonder de honderden schetsen zijn – zelfs voor insiders – nauwelijks leesbaar, evenals de gebruiksaanwijzingen daarbij (hfd.st. 1). De teksten zijn tamelijk summier; stijl en taalgebruik bevorderen niet altijd de helderheid.

Tenslotte: In elk hoofdstuk (per provincie één) is een deel „Forten” opgenomen. De daarin vermelde bijzonderheden zijn nauwelijks als zodanig te betitelen, zeer onvolledig en tamelijk willekeurig. Het streven van de schrijver (zie boven) heeft althans in dit opzicht niet geleid tot enig resultaat.

J. S.

(*Naschrift red.:* ook het voorlopige en onvolledige kan uiteraard bruikbaar en nuttig zijn als tijdelijke informatiebron. Gegevens over ontstaanswijzen van nederzettingen en in verband daarmee hun type-onderscheiding – om maar een greep te doen uit de verscheidenheid van snelle en korte informatie – kan voor menigeen wetenswaardig zijn. T.)

DE RESTAURATIEPENNING BRIELLE 1975

Nadat een aantal jaren hard gewerkt was aan de restauratie van de Brielse wallen, is de heropening als recreatiegebied op 18 oktober verricht door de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland. De burgemeester van Brielle en de voorzitter van de Stichting Menno van Coehoorn, die de restauratie begeleid heeft, boden bij die gelegenheid de hierbij afgebeelde gegoten penning aan diegenen aan, die aan de restauratie meegewerkt hadden. De totstandkoming van de penning is met veel moeilijkheden gepaard gegaan. Oorspronkelijk had de gemeente Brielle een opdracht voor een slagpenning gegeven aan mevrouw T. A. van den Berg-Been te Haarlem. Toen zij haar ontwerp klaar had, bleek dat de kosten te hoog zouden worden voor de Gemeente, waarna de Stichting Menno van Coehoorn te hulp kwam. Voorwaarde was, dat het ontwerp zo veranderd zou worden, dat duidelijk uit zou komen dat de penning door de Stichting uitgegeven werd. Dit gebeurde, maar toen trok het bedrijf dat de penning zou slaan zich terug. De ontwerpster vond een relatie, die het ontwerp uit wilde voeren, maar dan moest het een gietpenning worden. De technische realisering is door al die wijzigingen dan ook niet perfect geworden. Het ontwerp, vooral van de voorzijde, is echter zeer geslaagd. Daar ziet men een naar de beschouwer toegekeerde visser, met een hengel in de ene en een paar vissen in de andere hand. Daarnaast het opschrift: Vermeien nu. Naast hem staat een soldaat met de rug naar hem toe, met het opschrift: Rammeien toen.

(overgenomen uit de beoordeling in „De geuzenpenning”, 26e jg. no. 1, januari 1976)

Herdenkingspenning Brielle 1975, wegens de restauratie van de vestingwallen, uitgegeven door de Stichting „Menno van Coehoorn” naar ontwerp van mevrouw T. A. v.d. Berg-Been (uitvoering gegoten brons, Ø 6 cm, gew. ca. 100 gr.).

foto R. Kersten, Den Haag LFFD

Prijs voor donateurs en begunstigers f 30,—; voor niet-leden f 40,— (franco); indien aantekende toezending wordt verlangd dienen de kosten à f 3,50 te worden bijgeteld.

Bestelling door storting op giro 63844 van Penningmeester Stichting Menno van Coehoorn Baarn onder vermelding „Penning”.

*Vaandeloverdracht Regiment Menno van Coehoorn, Johannes Postkazerne te Havelte
(27-2-1976)*

Het Coehoorn-monument in de Johannes Postkazerne te Havelte

HET REGIMENT MENNO VAN COEHOORN

Na enkele pogingen in voorgaande jaren om tussen onze Stichting en het *Regiment Menno van Coehoorn* contacten te leggen, gelukte zulks in december 1975 door de bemiddeling van ons lid Jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland, Brigade-Generaal der Cavalerie b.d., die in het verleden zelf het commando over dit regiment heeft gevoerd.

De commandant van het regiment zal nu qualitate qua in onze ledenlijst worden opgenomen. Intussen meldden zich verschillende nieuwe begunstigers, voortgekomen uit deze relatie.

Op 27 februari 1976 vond in de Johannes Postkazerne te Havelte een commando-overdracht plaats, waarbij ons bestuur was uitgenodigd. Op een van de foto's ziet men hoe de aftredende commandant, Luitenant-Kolonel der infanterie B. C. M. van Genuchten het vaandel overreikt aan zijn opvolger, de Luitenant-Kolonel der infanterie Jhr. A. W. Snoeck. Wij boden beide hoofdofficieren onze stichtingsdas aan, die in dank werd aanvaard.

Het wapen linksboven is dat van Menno van Coehoorn dat ook door het regiment wordt gebruikt. Rechtsboven het regimentsembleem.

ransuil

VESTINGEN, FORTEN EN DE LEVENDE NATUUR

Om 't Fort Rammekens

torenvalk

Vogelvangen

Het was eigenlijk nog donker, alhoewel de met sterren bezaaide lucht reeds in 't oosten verbleekte, toen we een waterral hoorden schreeuwen. We waren net bij 't fort Rammekens gearriveerd en ik was bezig mijn lieslaarzen aan te trekken.

Met vereende krachten werd de kist met vangtuig uit de achterbak van de auto getild en op de grond gezet. Ik zou weer trachten één of meer waterrallen te vangen terwijl mijn gastheer met staande netten geheel andersoortig gevogelte ging vangen. En zo stonden we in alle vroegte tussen het opgaande maar nog onbebladerde hout dat op de taluds en berm van de toegangsweg naar 't fort groeit. 't Was koud en 't had in de nacht al stevig gevoren. De temperatuur zou tijdens de zonsopgang zeker nog enkele graden dalen. Pittig weer dus!

En zo togen we, elk met een eigen doel voor ogen, aan 't werk. Over een ruig stuk land – vermoedelijk een aan de oostzijde gelegen gedempt gedeelte van de vestinggracht – met veel verspreid groeiende grasbulten, liep ik met een stel vallen in de richting vanwaar het waterrallen-geluid was gehoord. Rondom het bolwerk hing een dikke laag grondmist die dampend opsteeg als een rookgordijn. Alles was bezet met fijnharige ijskristallen. Betoverend mooi, maar o zo kil! Ook de begroeide en hoog oprijzende fortmuur, grijszwit beslagen, zag er ontzettend koud uit, zodat 't wel iets had van een ijsberg. Terwijl ik in 't waterrietland een aantal vallen opstelde – er was een ijslaagje van zo'n 3 tot 5 mm dik – hoorde ik een groot aantal kauwen met elkaar bekvechten en in een grote klucht stoelden ze om het fort. Enkele torenvalken „gieberden” het uit, hoog boven het fort fladderend en zwevend. Het waren nog schimmen alhoewel het daglicht het toch weer van 't

nachtelijk duister had gewonnen. 't Werd gaandeweg mistiger. Mijn blote handen vielen zowat van de kou van mijn armen af. Het gaas van de vallen kleefde als een vlijmscherp mes. Het valt dan waarachtig niet mee, maar ja . . . Nadat ik een drietal vallen had opgesteld werd bij elke val het geluid van de waterral kunstmatig met de cassette-recorder ten gehore gebracht. Al gauw reageerde op vrij korte afstand een echte waterral en 't leek er op dat er wel twee van die vogels in 't waterrietland zaten. Op enkele andere plaatsen werden eveneens een paar vallen op goed geluk opgesteld, want er waren weinig aanknopingspunten. Het spontane, óf als reactie op het kunstmatige geluid, roepen is minimaal, wat weer verband houdt met de aanwezigheid van heel weinig waterrallen. Vermoedelijk is het ook een voedselkwestie(?) Met een tweede stel vallen tastte ik een ander stuk waterrietland af en stelde nóg eens twee vallen op. De tijd gaat als regel vrij snel en nodig moesten de eerste vallen worden gecontroleerd. 't Was reeds over achten! De zon was alweer ruim een half uur op, maar nog niet boven de hoge Schelde-dijk uit. En als je dan zo in 't in de diepte liggende rietland staat met, hoog verheven als een rots, de hoekige sterkte van weleer, rondom omgeven door een immens hoog dijklichaam, dan is dat een eigenaardige gewaarwording.

In de middelste van de eerst opgestelde vallen zat al zowaar een ongeduldig in 't rond lopende waterral. Het spannendste moment is 't uithalen. Want al zit de vogel gevangen, dan heb j'm nog niet in handen. En 't gebeurt wel eens - 1 op de 100 - dat je er één verspeelt. Ook ditmaal werd de rap ter been zijnde vogel gegrepen. 't Was een kleintje, 'n wijfje en niet geringd. Dat de voortplanting al weer in de dieren opleeft is goed te merken; ook bij de waterrallen die de laatste paar weken werden gevangen. Ze zijn „riller” en er zit meer pit in. Om de handen vrij te hebben verduwen het waterlalletje in de rugzak. Opnieuw werd de val opgesteld . . .

Terug bij de kist met allerlei snuisterijen werd de waterral allereerst geringd en daarna gewogen en tenslotte in een andere zak opgeborgen om pas te worden vrijgelaten als het werk is gedaan, waardoor men dubbelvangst voorkomt.

Vervolgens ging ik langs de andere kant om het fort heen op zoek naar nog andere waterrallen. Aan de westkant van het fort is er meer open water in de gracht. Zanglijsters, merels, heggemussen en winterkoninkjes zongen hun liedje van verlangen. De voortplantingstijd is voor verschillende vogelsoorten reeds begonnen en een beetje kou kan hen niet meer weerhouden.

De zon klimt nog steeds en komt nu boven de Schelde-dijk uit. De temperatuur wordt steeds aangener. Doordat ik vlak langs meidoornstruiken liep vloog er een ransuil op.

De directe omgeving heeft als steeds een eigen karakter met soms een romantische sfeer. Meestal is dat het resultaat van het op zijn beloop laten van de natuur, door het niets doen omdat het object niet meer aan het eens gestelde doel beantwoordt. Door ouderdom, materiaalmoetheid, verwerking enz. ontstaat er in de loop van de tijd een boeiend planten- en dierenleven. Zo ook hier op en om t fort Rammekens – nú Staatsnatuurreservaat!

De westflank van 't fort rijst, staande op een smalle voet, hoog uit het water op. Door verwerking is de lelijke pleisterlaag reeds lange tijd van de fortmuur gevallen. De diep rode Belgische baksteen met rijk begroeide spleten en kieren geeft het geheel aan deze zijde een wonderlijk aanzien. De achterkant, aan de zuidzijde, ziet er zeer gevarieerd uit. Verschillende generaties hebben er waarschijnlijk aan gebouwd en verbouwd. Het komt mij zo voor dat 't oorspronkelijke fort niet zulke hoge muren had. Het oudste gedeelte kleurt in het helle voorjaars-zonlicht grijsig tot lichtgroen. 't Zijn veelal grote blokken verweerde keihard geworden zandsteen afgewisseld met baksteen. De schietgaten zijn vierkant en toogvormig, ten dele vervallen. Nú broedgelegenheid voor bergeenden, holenduiven en kauen. 'n Groot stuk van een half-bastion is hoog opgebouwd met mistroostig aandoende hard gebakken baksteen. Waar de muren erg verweerd zijn tot in de voeg kun je zien dat er schelpkalk werd gebruikt als specie. Hier en daar zitten nog kleine kokkelschelpen die eertijds niet werden verpulverd. Op andere plekken doet 't ruïne-achtig aan, begroeid met velerlei plantensoorten. Vooral de bruinparse bramenranken geven aan 't geheel een Doornroosjesachtige sfeer. De meest voorkomende planten op de muren van 't fort zijn de alreeds in de knop staande muurbloemen en de op de oostflank bij bossen groeiende eikvarens.

Om de vallen in de zuidoosthoek van de gracht te controleren kwam ik weer langs de meidoorns en wéér ging er een ransuil op de wieken. Deze zeilde achter mij langs over een weitje naar weer andere meidoorns die tegen het kroonwerk staan. Maar doordat daar enkele staande netten stonden opgesteld bonsde de grote lichtbruine nachtvogel met brede vrij lange vlerken en grote stompe kop tegen 't net aan en bleef in de zak hangen. Toevallig was mijn gastheer net die netten gepasseerd en op een kreet van mij zag hij de ransuil aankomen en in 't net belanden.

Toen ik na enige tijd terug kwam liep ik expres aan de andere kant langs de meidoornstruiken, onderwijl een stuk hout erin gooïend. En ja hoor, nog twee ransuilen vluchtten uit hun slaapkamer en vlogen net als de vorige in 't net. Als een haas liep ik er op af want het wil nog wel eens voorkomen dat ze er weer uit vliegen. Net achter de nek werden ze aan de vleugels beet gepakt en uit het net gehaald. Dit was voor de uilen geen pretje! Ze knapten met hun snavelhelften en sisten boos als katten. De poten zagen er gevaarlijk uit – vier gekromde tenen met lange vlijmscherpe nagels. De oranje-gele irissen blonken in het zonlicht en de pupillen werden daardoor kleiner. Het „masker” van een uil is steeds weer indrukwekkend en bij deze soort zijn de zg. oorpluimen net twee rechtop staande lange wenkbrauwen. De borst en buik zijn isabelkleurig met donkere brede lengtestrepen. Getweeën togen wij in ganzepas, als met een bruine kip in de hand, naar de auto want daarin bevonden zich de vrij grote metalen ringen en de ringtang. Door de ransuil met de klauwen tegen het loshangend colbertje van mijn gastheer te drukken greep de vogel zich vast en kon de ringtang, waarin de ring zat, behoedzaam om de bevederde poot worden geschoven en de ring worden dichtgeknepen. Wanneer tenslotte de vleugels worden losgelaten laten de klauwen als vanzelf het jasje los. Met enige diepe vleugelslagen verdween de ransuil zwevend tussen de struiken. De tweede volgde even later . . .

In de stralende en behaaglijk aanvoelende zon, verzonken aan de grachtboord, werd het twaalfuurtje genuttigd. Een dodaars liet zijn lokroep over het water weerklinken en zo nu en dan zeilde er een torenvalk hinnekend boven het fort. De in de schaduw gelegen kolossale toegangspoort tot het inwendige van 't fort, opgebouwd uit grote blokken gebeeldhouwde zandsteen met, midden in de toog boven de al even grote houten groene deur, een markant behaard mannenhoofd, ademde een vredige rust. Een rust die óver de Schelde-dijk heen, op 't Sloegebied, aan diggelen wordt geslagen. Bewust van dit alles genoten wij zoveel te meer van deze unieke omgeving, een steenworp van 't Fort Rammekens af.

Vlissingen, 2 maart 1976

G. H. J. de Kroon

dodaars

FORT MERENSKY

Een merkwaardig monument in Transvaal

*door Dr. Jan Ploeger, kol. b.d. Pretoria,
correspondent Stichting Menno van Coehoorn*

Ongeveer 12 km van het Transvaalse dorp Middelburg verwijderd ligt de oude zendingspost Bothsabelo als een tastbare herinnering aan de dagen waarin, evenals nog heden ten dage het geval is, zendelingen zich beijverden om onder niet-blanken het Christendom te prediken. Zo zond het Berlijnse Zendingsgenootschap in 1860 H. Grützner en Alexander Merensky met dit doel over Natal naar het district Lijdenburg, in de toenmalige „Zuid-Afrikaansche Republiek”.

In 1865 kocht eerw. Merensky de plaats waarop in de daaropvolgende jaren de zendingspost Bothsabelo (= toevluchtsoord) met een kerkje, een opleidingsschool voor niet-blanke verkondigers van het Woord, een aantal woonhuizen en enkele verdedigingswerken verrezen.

Fort Wilhelm

Het was onrustig in de omgeving van Bothsabelo met de gekerstende volgelingen van het opperhoofd Johannes Dinkoanjane en zijn broer, het opperhoofd Sekoekoeni, een bekende figuur in de vroege Transvaalse geschiedenis. De eerstgenoemde groep zocht en vond een veilig toevluchtsoord bij de zendelingen en Merensky, geholpen door volgelingen van de bedreigde niet-blanken, bouwde een versterking met de naam Fort Wilhelm, een bouwwerk waarin de bouwkundige en krijgskundige tradities van de Duitsers, de Voortrekkers en de niet-blanken werden verwerkt en vermengd, zodat men hier – in dit van klipwerk opgetrokken gebouw met zijn ronde verdedigingstoren met kantelen (B), zijn bastions (C, D), zijn schietgaten en de aangrenzende veekraal – een wonderlijk mengsel van diverse invloeden aantreft.

Aanvankelijk wapperde de Duitse vlag van de hoofdtoren, na de Britse annexatie van de Z.A. Republiek (1877) de Union Jack, en na de vrijwording van 1881 de vlag van de herrezen „Zuid - Afrikaansche Republiek”. Tijdens de Anglo-Boerenoorlog (1899-1902) was Fort Wilhelm weer eens een Brits militair steunpunt om daarna in verval te geraken.

Restauratie, Fort Merensky

In 1959 bracht de Zuidafrikaanse journalist O. Schwelmuss het vervallen fort onder de aandacht van Dr. Willem H. J. Punt, toentertijd directeur van de „Stigting Simon van der Stel”, de Zuidafrikaanse evenknie van „Heem-schut” in Nederland. Restauratieplannen werden opgesteld door de deskundige James Walton (1961) en reeds in 1960 begonnen Bantoe-klipkenners onder leiding en toezicht van Dr. Punt met de voorbereidingen tot het restauratiewerk. De Berlijnse zendingsorganisatie droeg het fortterrein met de naaste omgeving (ongeveer 1/2 ha) aan de „Stigting” over, geldelijke hulp werd uit diverse oorden verkregen en op 17 november 1962 vond, onder grote belangstelling, de heropening van het fort, nu herdoopt tot Fort Merensky, plaats.

Heropening

De heropeningsverrichtingen werden uitgevoerd door de toenmalige Minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschap, senator Jan de Klerk, terwijl generaal R. C. Hiemstra een gedenkplaat van de „Historiese Monumentenkommissie” onthulde op 17 maart 1967.

LITERATUUR:

„Stigting Simon van der Stel”, *Bulletin*, 6, april 1963, waarin Jan Ploeger: Die amptelike ingebruikneming van Fort Merensky. 17 November 1962 (pp. 17-23).
Kommando, mei 1967, waarin Jan Ploeger: Ons bou 'n vaste burg (p. 43).

VAN 'T TERREPLEIN

Groei cijfers (toelichting op inleiding)

jaar	ledental	periode	toename
1932/33	77		
1937	113	5 jaar	36
1947	189	10 jaar	76
1957	258	10 jaar	69
1967	312	10 jaar	54
1972	393	5 jaar	81
1975 (1 nov.)	523	2 jaar 10 maanden	130
		— 5 maanden	30
			—
			553

Hierbij zijn inbegrepen als donateurs: Rijk, provincies, gemeenten, Nederlandse en buitenlandse zusterinstellingen, wetenschappelijke en culturele instellingen, die voor onze Stichting zeer belangrijke relaties vormen en in aantal omstreeks 75 bereiken. Het getal donateurs is uiteraard enigszins stabiel. De groei komt vooral voor rekening van particuliere begunstigers en dat is verheugend.

Dr. Jan Ploeger, Pretoria, onze correspondent in Zuid-Afrika was van 1959-1973 hoofdredacteur van het „Bulletin” van de „Stigting Simon van der Stel”. Hem werd op 18 december jl. de zilveren penning van verdienste van die Stichting overhandigd, waarmede wij hem gaarne complimenteren.

De Simon Stevin Stichting houdt haar jaarlijkse excursie op 4 september 1976 naar de vesting Ieper in West-Vlaanderen. Op de heenreis zal een bezoek worden gebracht aan de barrièrevesting Menen en op de terugweg aan de resten van het barrièrefort De Knokke op de samenloop van IJzer en Ieperlee.

Goryokaku (Japan)

(lett. vijfpuntige fortificatie) in de stad Hakodate op het eiland Hokkaido. Juli 1975 kwamen wij in contact met de secretaris van *The Japan-Netherlands Institute*, Drs. J. de Vries, die op dat moment in Nederland vertoefde en gaarne onze mening wilde horen over de kwestie die hier nader wordt uiteengezet. (Intussen verwijzen wij even naar „De versterkte Stad Naarden recipieert”. De tolk bij het telefoongesprek tussen de burgemeesters van Hakodate en Naarden was nl. de heer De Vries.)

Uit handen van de burgemeester Yano ontving hij een aantal copieën van historisch materiaal m.b.t. de bouw van genoemd Goryokaku in verband met de wens van het plaatselijke gemeentebestuur klaarheid te brengen in de vraag volgens welke stijl de fortificatie is gebouwd.

Bij het in 1855 tussen de V.S. en Japan gesloten verdrag werd gestipuleerd dat enkele Japanse havens, waaronder Hakodate, voor buitenlandse schepen zouden worden geopend. Teneinde te voorkomen dat de gouverneur van Hakodate (die onder rechtstreeks bevel van de centrale regering te Edo stond) in een zwakke positie zou komen te verkeren, besloot de Shogun (militair heerser van Japan) een fort in westerse stijl te laten construeren dat in geval van nood als toevluchtsoord voor de troepen van de centrale regering zou kunnen dienen. In verband hiermede ontving de „Rangaku-

sha" (Hollandoloog) TAKEDA in 1855 opdracht een fortificatie te ontwerpen. Uit de archiefstukken is gebleken dat de tekeningen een ontwerp tonen waarvan de Goryokaku afwijkt. Tijdens de bouw deden zich financiële moeilijkheden voor, waarbij Franse marine-officieren – die in 1855 in Hakodate aanwezig waren – adviezen verstrekten.

De vraag is nu of men kan spreken van Nederlandse of van Franse stijl (of mogelijk een combinatie). Het spreekt vanzelf dat de Generaal-majoor Spanjaerdt Speckman zich met bijzondere interesse met deze kwestie ging bezighouden, waarbij hem de dood overrompelde. Wij beschikken over een aantal aantekeningen maar vonden vanwege de overvloed van werk, verbonden aan de samenstelling van dit jaarboek, nog geen tijd hieraan verder te werken. Het is echter een kwestie die wij gaarne zullen helpen oplossen. Mocht iemand menen hiertoe met enige gegevens te kunnen bijdragen dan gelieve men hiervan kennis te geven aan de studie-commissie d.t.v. ons secretariaat.

RIVIERDIJKVERZWARING EEN AANSLAG OP HET LANDSCHAP

Toen jaren geleden in ons kleinschalige land de ene snelweg na de andere werd aangelegd of soms vele tegelijk – dat was dus vóór de „oliecrisis” – rees bij menigeen de vraag of daaraan nu wel zo'n dringende behoefte bestond, een vraag die men zich in vele gevallen ook achteraf nog kan stellen!

Kon het wellicht ook zó zijn: dat een kapitaal-intensief en efficiënt werkend wegebouw-apparaat een eigen leven dreigde te gaan leiden en, als een „veelvraat”, zichzelf wel moest blijven voeden met eindeloze groenstroken, daarbij een spoor van asfalt achter zich latend? (met excuus aan de wegebouwers voor de vergelijking)

Wie was er toen machtig genoeg het „beest” te bedwingen? Wie durfde het politieke risico aan, te worden beschuldigd van kapitaalverspilling en verlies aan arbeidsplaatsen door afremming van de wegebouw? Het was dan ook vooral de economische recessie, met de daarmee samengaande financiële teruggang, die het afremmen van wegeaanleg tot gevolg had, met als gunstig neveneffect minder bedreiging van hoogwaardige elementen zoals ons leefmilieu, natuur en landschapsschoon.

Gaat nu de bedreiging van evengenoemde waarden van andere zijde komen, met name door de rivierdijkverzwaring? Dit is de bange vraag die wij en velen met ons zich thans zijn gaan stellen. Heeft men ook hier te maken met een machtig en efficiënt werkend apparaat (rijkswaterstaat) dat naar eigen geaardheid bezig moet zijn, zoals een bever moet bouwen en een mol moet graven omdat zij nu eenmaal niet anders kunnen? (met excuus aan RWS voor de vergelijking)

Bij de optimale beveiligingsmaatregelen zoals door RWS nagestreefd, stellen anderen zich de vraag of de ernstige mate van ingrijpen in de structuur van de stroomgebieden onze rivieren – volgens de RWS-plannen – nu wel in een redelijke verhouding staat tot de kans op DIE catastrophale dijkdoorbraak in het riviereengebied, waarop de door RWS ontworpen dijkvoorzieningen zijn afgestemd, een kans die in de orde van grootte van één

op de zoveelduizend zou liggen. Wáárom dan die (eenzijdig beoordeelde) *planmatige overbeveiliging* die een maximale evenzeer *planmatige verwoesting* inhoudt van ons in schoonheid en karakteristiek ongeëvenaarde *rivierenlandschap*, dat zovele beeldende en verwoedende kunstenaars al eeuwenlang inspiratie verschaftte?

Over dit onderwerp gaat ook de *Brochure 6/75 van de Stichting „Natuur en Milieu“* getiteld zoals hierboven aangegeven. Het is een met cijfers en feiten onderbouwd betoog dat indruk op ons maakte. Het vraagt een open oog voor de enorme offers aan schoonheid en „leefbaarheid“ die moeten worden gebracht, het wijst op de aantasting van de eigen rechten van de natuur en op de ontregeling van flora en fauna. Foto's illustreren de ontluistering van ons oer-eigen dijkenpatroon met de schilderachtige huisjes aan de voet. Met ontsteltenis gaat men zich afvragen waarvoor al die offers? Terwille van werkelijke veiligheid voor ons en voor alle geslachten na ons? Of om wille van een spookbeeld? Men heeft op deze vragen geen algemeen als juist erkend antwoord. Men weet het eigenlijk niet! En daarom . . . „bezint eer gij begint“ . . . aldus het bovenschrift op de laatste bladzijde.

De samenstellers dringen dan ook aan op een ernstige herbezinning aangaande de waterstaatsplannen en in ieder geval ook op grotere inspraak ten aanzien van de besluitvorming en de uitvoering.

De ogenschijnlijk alleen technische problemen blijken, bij nadere beschouwing, ware „levensproblemen“ op te roepen voor die mensen en hun dorpse leefgemeenschappen die er het nauwst bij zijn betrokken om nog maar niet te spreken van het grote onbehagen dat iedere minnaar van zijn land bekruipt als hij denkt aan de ontluistering daarvan door niets ontziend geweld. De zorgen die de samenstellers van *Brochure 6/75* hierover hebben, delen zij thans met vele anderen.

Hoe zal dit alles uitpakken? Zullen geldzorgen ook hier matigend werken? Of zullen sociale en politieke factoren de doorslag geven? Zal men coûte que coûte het scheppen van arbeidsplaatsen op de voorgrond stellen en dan . . . wat die andere hoog geëvalueerde elementen als landschap, milieu, natuur en welzijn betreft . . . tant pis? Waar al deze factoren en nog andere in het geding zijn is het voorspellen van de afloop speculatief zonder meer!

T.

Naschrift

De uitvoering van het programma van de Rijkswaterstaat met betrekking tot de dijkverzwaring langs de grote rivieren en zeemonden kan op enkele plaatsen tot conflict-situaties leiden. Zo bracht een en ander bij de herstel-werkzaamheden aan de vesting Nieuwpoort uitstel van bepaalde werkzaamheden met zich mede. Wij vertrouwen, dat – in dit geval – een voor het behoud van de vesting redelijke oplossing zal kunnen worden gevonden. Waakzaamheid blijft echter geboden.

J.S.

VESTINGEN, FORTEN EN DE LEVENDE NATUUR

De Hoge Fronten te Maastricht en de Lacerta Muralis. (Zie ook jb. 1974 blz. 41 en foto's) Op ons verzoek deelde de secretaris van de „Vereniging Lacerta“, de heer E. F. Elzenga te Bunde ons mede dat, nu er aan de Hoge Fronten niet wordt gewerkt, de natuurlijke begroeiing zich herstelt. Het gebied is meer ontsloten dan voorheen. Volwassen muurhagedissen heeft men waargenomen maar geen jongen. Dus toch versterking? Er is een werkgroep Bossche Fronten die medewerkt aan een inventarisatie van deze fronten.

MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

Opmerking: bladzijde-nummers en volgnummers hebben betrekking op de Atlas van de provincie, waarin het object is gelegen of (bij linies) waarin de tekst is te vinden. De atlassen Zeeland, Brabant en Limburg moeten nog uitkomen.

GRONINGEN

Bellingwolder- of Oudeschans (blz. 3 / nr. 7) (zie ook jaarboek 1974 blz. 32/33)

De „Vereniging Vesting Oudeschans”, waarover wij in vorige jaarboeken herhaaldelijk spraken, die samen met het gemeentebestuur de eerste zorg had en heeft voor het doen herleven van Oudeschans, wordt op aandrang van het gemeentebestuur omgezet in een Stichting. Uit een in het afgelopen jaar door een werkgroep van R.U. Groningen gehouden bevolkingsonderzoek onder de ca. 150 inwoners die het dorp telt, blijkt dat men graag in Oudeschans woont en zeer positief staat tegenover de pogingen het dorp weer levend te maken en mede te werken aan de vernieuwings- en reconstructieplannen, die weliswaar minder ver zullen gaan dan die van Bourtange. De gerestaureerde garnizoenskerk doet reeds dienst als cultureel centrum dat in de wijde omtrek aandacht trekt o.a. door de „koffie-concerten”. Een vestingmaquette is in de maak.

Bourtange (blz. 4 / nr. 11)

Bij een bezoek in september constateerden wij alom grote bedrijvigheid zowel bij de restauratie van panden als bij het tweede van de vijf bolwerken die onder handen worden genomen, het Heckmansbolwerk, dat thans voor 50 % klaar is. Het reeds eerder gereedgekomen Oude Magazijnsbolwerk met in de keel het Kruythuys geeft een goed beeld van het werk dat men hier aan het verzetten is. Van de walgang heeft men uitzicht over het wijde land en over de vesting (die gereconstrueerd gaat worden naar de situatie van 1740). In september is men aan de voet van het Heckmansbolwerk op de oude paalwerken terecht gekomen. Er wordt thans ook gewerkt aan glacis, ravelijn en aan drie van de vier bruggen, die 1 april moeten worden opgeleverd en ook hun voltooiing naderen. De Friese Poort is nagenoeg af (zie de foto). Via deze poort zal in de toekomst al het verkeer Bourtange binnenkomen en weer verlaten. Aan de veldzijde van de poort komt de „Kapitale” brug van ca. 35 m lengte. Daarachter komt nog een poort met zware dubbele deuren. Wij hopen er op 12 juni 1976 – onze excursiedag – veel van te zien.

FRIESLAND

Dokkum (blz. 1 / nr. 11)

De in ons vorige jaarboek aangekondigde restauratie is in volle gang. Toen wij in september de fraaie versterkte stad bezochten, was men met de Aitzema-dwinger al een goed eind gevorderd (zie de foto elders in dit boek). Thans is de restauratie van het geheel voor 50 % gereed, d.w.z. de genoemde Aitzema-dwinger en de Begraafplaats-dwinger zijn thans gereed, terwijl die waarop eertijds de gasfabriek stond voor de helft klaar is.

DRENTE

Coevorden (blz. 1 / nr. 1)

Oude Kazernedelen in de stad. Bart Makken, ons jeugdige en voortvarende lid, die secretaris is van de Vereniging „Vestingstad Coevorden” vertelt: De vereniging Vestingstad Coevorden wil proberen de oude kazerne-onderdelen die nog in de stad staan te redden. Deze gebouwen zijn nu in handen van diverse eigenaren. De secretaris vertelt dat de vereniging wil proberen deze historische panden op de monumentenlijst te krijgen en zo mogelijk te laten restaureren met behoud van de tegenwoordige functies. De kazernegebouwen staan in hoofdzaak in de Molenstraat. Bij restauratie zou dit mooi aansluiten bij andere gerestaureerde panden aan de Haven, zoals het Arsenaal en het pakhuis Feyen.

OVERIJSEL

Zwolle (blz. 7 / nr. XIX)

De restauratie van de stadsmuur vond voortgang, zij het iets trager dan in de aanvang, mede omdat de gelden wat langzamer vloeiden. In voorbereiding is de restauratie van de *Wijndragerstoren* en de *Pelsertoren* met het gedeelte der stadsmuur daaraan grenzende. De aanleg van een parkeerplaats in een voormalig bastion aan de overkant van de Thorbeckegracht, waarover onze correspondent Tempelman heeft gerapporteerd, is in overleg met Monumentenzorg tot aller tevredenheid geregeld.

In de Zwolse Courant van 14-6-1975 stond een artikel waarin wordt gezegd: „Monument uit 1361 ernstig aangetast” door het gedeeltelijk dempen van „*De Liniesloot*” (zie ons jaarboek 1974).

Harrevelderschans (blz. 8 / nr. 4)

Voor het verwijderen van opslag heeft de Provincie een bedrag van f 25.000,— ter beschikking gesteld van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, eigenaresse van genoemde schans. Onze correspondent, de heer Tempelman, heeft de beheerder verzocht hem in te lichten zodra men aan het werk denkt te kunnen gaan.

GELDERLAND

Buren (blz. 4 / nr. VI)

Onze correspondent de heer Diekerhoff toont zich zeer verontrust over vergevorderde plannen van de gemeente voor de bouw van een school op een esthetisch en „vooral historisch” gezien, zeer onjuiste plaats, nl. tegen de Molenwal. Bij de burgerij leeft verzet daartegen. De gemeente zou van mening zijn dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geen bezwaren zou hebben en deed daarvan mededeling in een schrijven. De Bond Heemschut, met wie onze Stichting over dergelijke zaken voortdurend contact heeft, tekende ook bezwaar aan. Wij hebben ons tot de Rijksdienst gewend en kregen de toezegging dat een nader onderzoek zal worden ingesteld.

Doesburg (blz. 5 / nr. VIII)

Met verwijzing naar het jaarboek 1974 blz. 58 kan het volgende worden toegevoegd: Op een brief van de Stichting dd. 24-2-1975 aan de Minister van CRM, waarin de zienswijze en wensen werden uiteengezet, mochten wij dd. 4 juni 1975 een antwoord van de

Minister ontvangen dat volledig aan onze wensen tegemoetkomt. De minister kan zich verenigen met het voorgenomen terugbrengen van één redan met voorliggende onderwal en twee in de keel gelegen afsnijdingen in zijn meest complete vorm overeenkomstig de door onze correspondent de heer Agema gemaakte schets. Een enigermate in toom gehouden „verwildering” van de begroeiing op het resterende gedeelte van dit vestingwerk acht de minister eveneens aanvaardbaar. Gedeputeerde Staten van Gelderland en het college van B & W van Doesburg ontvingen afschrift van het ministeriële schrijven. Een aanvang werd nog niet gemaakt doch met de burgemeester Mr. Van Walsum werd overeengekomen dat binnenkort een nadere bespreking over de uitvoering der plannen zal plaats vinden.

(Voor de Hoge Linie zie ons nieuwe vouwblad voorpagina-illustratie.)

In een „Bestemmingsplan Buitengebied” staan de Hoge en Lage Liniën aangegeven als natuurmonument. Wij ontvingen intussen verontrustende berichten over voorgenomen aanleg van *volkstuinten* (toch niet met „optrekjes” willen we hopen!) *in dit beschermde gebied*. Een stenen padvindershuis is er reeds gebouwd! (illegaal, zo vernamen wij van welingelichte zijde).

Werk aan het Spoel (bij Culemborg) (blz. 35, letter o)

De unieke, houten waaiersluis bij het *Werk aan het Spoel* wordt bedreigd. De heer Sneep zegt dat het werk zelf nogal verknoeid is door de daar gelegerde Explosieven-Opruimingsdienst. Het ligt in de bedoeling voor de E.O.D. een nieuwe legering te zoeken op fort Hondswijk of in Veenhuizen; dan kunnen fort Everdingen en het *Werk aan het Spoel* ontruimd worden. Wij proberen door tussenkomst van de heer Verrips uit de registers van de Oude Waterlinie nadere gegevens over de waaiersluis te krijgen.

Huissen (blz. 11 / nr. XVI)

De „Historische Kring Huessen”, een van die plaatselijke actieve verenigingen, waarvan er gelukkig een groot aantal in ons land bestaat, liet ons weten dat in de Walstraat langs de voormalige noordwestelijke omwalling van het stadje tussen de voormalige Arnhemse Poort en het St. Elisabethsconvent fundamenten zijn vrijgelegd van *de oude stadsmuur*. (Omtrent vroeger ontdekte muurresten zie onze atlas en ons jaarverslag 1949.) Er zijn foto's van genomen voor ons archief. Verleden jaar was eveneens een vrij goed geconserveerd stukje muur ontdekt na het slopen van huisjes die er aan weerszijden tegenaan waren gebouwd. Daar deze resten onverhoeds werden afgebroken (ja, dat gebeurt meer, „want tijd is geld”, alsof dit de belangrijkste norm zou moeten zijn), is de Huessense Kring er nu beter op bedacht. Van een betere instelling getuigde een andere ingezetene, die na het te voorschijn komen van een stuk damwand, deze in de aanleg van zijn tuin liet opnemen, waardoor het behouden blijft.

Pannerden (blz. 29 / nrs. 12a-b)

Sperfort Pannerden. Er lopen nog onderhandelingen tussen de Ministeries van financiën (domeinen), eigenaar van het fort, en C.R.M. voor – voornamelijk uit een oogpunt van natuurbehoud – overname van het fort door het Ministerie van C.R.M. Zodra de bestemming bekend is zullen wij ons met de nieuwe eigenaar moeten verstaan over het behoud van het fort zelf.

Sperfort Westervoort (blz. 32 / nrs. 16 a-b)

Aanleg van de provinciale secundaire weg S 102, door welke aanleg volgens het vigerende tracé het fort ernstig zou worden aangerast, komt niet meer voor op het provinciale meerjaren-wegenplan 1976/1981. Mutaties van dit plan voor wat betreft het weder opvoeren

van weg S 102, met name ingeval van verdere aanleg van Rijksweg 15 in deze regio voorshands geen sprake zou zijn, moeten niet uitgesloten worden geacht. Aldus bericht de heer Agema, onze correspondent.

Zutphen (blz. 21 e.v. / nr. XV)

De gemeente Zutphen zond onze correspondent en ons secretariaat tekeningen van het bestemmingsplan „De Bult van Ketjen”, waarmede is bedoeld *het bastion aan het IJssel-front* (zie foto), voor het onbebouwd en groen houden waarvan wij hebben gepleit (zie ook jaarboek 1974). Een nadere bespreking tussen de burgemeester en zijn staf en ons bestuur heeft niet kunnen resulteren in het volledig onbebouwd laten maar wél geleid tot het terugdringen van de bebouwing en het opstellen van stringente voorschriften ten aanzien van de gevels, dakvormen en goothoogten.

NOORD-HOLLAND

Naarden (blz. 14/16 / nr. XIb)

De beheerder van de vesting heeft de Minister van C.R.M. toestemming verzocht in het kader van de restauratie van het bastion Nieuw-Molen de volgende werken te mogen uitvoeren: aanleg van wandelpaden; het geschikt maken van het binnenterrein voor openluchtuitvoeringen; de ruimten in het bastion inrichten tot kleedruimten of voor recreatie bestemmen. Men is reeds begonnen met de restauratie en de reconstructie van het bastion Nieuw-Molen onder leiding van de hoofdingenieur van de Rijksgebouwendienst, de heer Besemer, die heeft voorgesteld dit bastion te completeren met een verlaagde saillant. Hiermede hebben wij ingestemd.

Westbatterij Muiden (blz. 21 / nr. 4 – zie ook jaarboek 1974)

Ondanks de nogmaals door kwaadwilligen toegebrachte schade wordt aan het fort door de gemeente en de verkenneren regelmatig doorgewerkt met het aanbrengen van verbeteringen. Een grotere aanpak is echter alleen mogelijk indien het fort gemeente-eigendom zou kunnen worden. Het ware dus zeer wenselijk dat de Inspecteur van Domeinen daartoe aan de Gemeente gunstige voorwaarden zou stellen.

Fort bij Velsen (blz. 31 / nr. 22)

De minister van defensie heeft machtiging verleend het fort in beheer over te dragen aan Domeinen. Op het fort is een nog in redelijk goede staat verkerend 15 cm kanon aanwezig met koepel uit de periode 1914-1918. Wij zijn van mening dat met andere geïnteresseerden moet worden getracht dit fort met kanon te conserveren, eventueel onder te brengen in een stichting en een oplossing te zoeken voor beheer en onderhoud.

Linie van Beverwijk (blz. 33 / nr. 7.c.III)

Lunetten 11-14. Staatsbosbeheer heeft aangeboden het beheer over deze lunetten over te nemen, herstelwerkzaamheden te verrichten en voor het onderhoud zorg te dragen. De Rijksdienst en de Inspecteur der Domeinen gingen hiermede accoord.

Den Helder (blz. 34 e.v.)

Gedekte Gemeenschapslinie, het gedeelte tussen de Huisduinerweg en de Jan Verfaillweg is inmiddels beplant. Een voetpad over dit deel is eveneens aangelegd. Het overige gedeelte van deze linie verkeert nog steeds in een zeer slordige toestand.

Fort Dirksz Admiraal, de binnenliniegracht tussen de Nieuwegeweg en de spoorlijn is door toedoen van de gemeente gedempt. Het is eveneens de wens van de gemeente fiets- en voet-

paden aan te leggen aan weerszijden van de Nieuweweg. Deze weg doorsnijdt de buitengronden van het bovengenoemde fort. De bestaande brug over de Buitenliniegracht en de duikers in de grachten van het voorwerk zullen aangepast worden aan de nieuwe verkeerssituatie. Een plan om een marechausseekazerne te bouwen op het westelijke ravelijn is in voorbereiding.

Fort Oostbatterij, dit fort zal in de loop van 1977 worden geamoveerd. Met de dijkverhoging in deze omgeving is nog niet aangevangen.

Fort Erfprins. Van de Helderse Tennisvereniging werd het verzoek ontvangen ter plaatse een door deze vereniging gewenste uitbreiding met enkele banen, die dan op dit fort zouden moeten komen, te komen bespreken. Wij hebben daaraan gaarne voldaan en zijn van mening dat er geen bedenkingen tegen behoeven te worden gemaakt.

Werken op en nabij de Afsluitdijk

Deze werken zijn nog „te jong” om voor bescherming als monument in aanmerking te worden gebracht. Toch menen wij dat het tijd is maatregelen te treffen voor hun behoud, geheel of gedeeltelijk.

Noord-Holland (Algemeen)

Onze correspondent, die de functie van E.A.I. bekleedt, voorziet de Stichting regelmatig van waardevolle gegevens over zijn ambtsgebied, zoals het afstoten van verdedigingswerken door Defensie.

UTRECHT

Amersfoort (blz. 1 / nr. 1) (zie ook jaarboek 1974, blz. 60/61)

De restauratiewerken gaan gestadig door. Onlangs werd bericht ontvangen dat van het muurgedeelte dat verleden jaar werd ontgraven – waarin een toren voorkwam – *deze toren* is herbouwd en reeds voltooid.

Utrecht-Vredenburg (blz. 5, 2e al.)

Binnenkort zal worden begonnen met de bouw van het muziekcentrum op het plein Vredenburg. Hierbij zullen nog gedeelten van de fundering en de walmuren van de Spaanse dwangburcht bloot komen. Een en ander zal door onze correspondent, de heer G. Koppert, door middel van foto's en kleuren-dia's worden vastgelegd zoals hij ook bij de vorige opgravingen deed. Dat belooft een bijdrage over het kasteel Vredenburg in het volgende jaarboek.

Domtoren. Uit de verrassende publicatie „Memorandum Domtoren” van architect Th. Haakma Wagenaar, waarin de militaire verdedigbaarheid van de toren wordt onthuld, maakten wij een uittreksel elders in dit boek.

NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE (Atlas Utrecht)

Lunetten aan de Houtense Vlakte (blz. 20 / nr. 18)

In het uitbreidingsplan „Lunetten” hebben deze uit het begin van de 19de eeuw daterende verdedigingswerken temidden van de op te trekken bebouwing een „groenbestemming” gekregen zodat ze als eilanden van groen zullen worden gehandhaafd.

Dokkum. Restauratie Aitzemadwinger 1975

Nieuwpoort (Zuid-Holland). Restauratie Zuidelijk Front 1975

Brielle. Gerestaureerde „Kraaivest” 1975

Sluis. Ontgraving Oostpoort 1976

Het Fort bij Rhijnauwen (blz. 21 / nr. 24) (zie ook jaarboek 1974, blz. 62/63)

De bijeenkomst van vertegenwoordigers van zes departementen (CRM, Def, O&W, Landb, Fin en V&RO) op het fort zelf op 21 januari 1976, waarbij ook het bestuur was uitgenodigd, heeft er stellig toe bijgedragen dat men beter begrip kreeg voor de hardnekkigheid waarmede wij, samen met andere natuur- en monumentenbeschermende instanties, hebben vastgehouden aan het onbebouwd laten. Op het moment dat wij dit schrijven lijkt dat laatste vrijwel vast te staan. Dan rijst natuurlijk wel de vraag: wat nu? Zowel het fort als het gebied rondom hebben onderhoud nodig. Wij hopen oprecht dat ook voor de Utrechtse Sterrenwacht een bevredigende oplossing is weggelegd (zie foto's).

Fort Jutphaas (atlas blz. 22 / nr. 27) (zie ook jaarboek 1974, blz. 74)

De bedreiging van het fort door uitlevering aan de Sportschool „Voltreffer” is voorbij gegaan. Een nadere bestemming van het fort is ons niet ter ore gekomen.

GREBBELINIE

Natuurbeschermingsconsulent Ir. Van der Hoeven heeft er aan herinnerd dat Staatsbosbeheer een gedeelte van deze linie als natuurreservaat beheert. Van een aantal betonnen bunkers uit de Tweede Wereldoorlog zullen de toegangen met baksteen worden dichtgemetseld daar ze voor spelende kinderen gevaar opleveren.

ZUID-HOLLAND

Brielle (blz. 2 / nr. III)

Op 18 oktober werden de gerestaureerde Brielse wallen met feestelijkheid in gebruik genomen. Na de Commissaris van de Koningin en de Burgemeester heeft ook onze Voorzitter het woord gevoerd en aan hen die zich daarbij verdienstelijk hebben gemaakt de Brielse penning uitgereikt (zie de afbeelding elders).

Gorinchem (blz. 10 / nr. 10)

De gevreesde plannen voor het plaatsen van hoge flats nabij de Dalempoort hebben de goedkeuring van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland kunnen verwerven. Hoe storend voor het stadsgezicht zulks is kan men zich enigszins voorstellen bij beschouwing van de foto van de Dalempoort. Men zou „voortaan voorzichtiger” zijn, aldus een der stadsbestuurders! Wel wat laat bedacht, vinden wij.

Hellevoetsluis (blz. 14 / nr. XIII)

Alles bevindt zich nog in een stadium van voorbereiding zo vernamen wij van onze gespecialiseerde correspondent de heer W. de Jong, die ook hier de restauratie zal begeleiden. De Werkcommissie heeft de plannen ingediend en men is thans bezig met de begroting.

Nieuwpoort (blz. 19 / nr. XVII) (zie ook jaarboek 1974, blz. 68/69)

De eerste fase is beëindigd. Voortzetting van de restauratie hangt samen met de rivierdijkverzwaringen van Rijkswaterstaat. Zie bijzonder artikel hierover. Het is de heer De Jong gelukt enkele kanonnen te verwerven voor de gerestaureerde vesting. Zou onze Stichting de kosten van het maken van de affuiten voor haar rekening willen nemen? Wij hebben toch Nieuwpoort geadopteerd! De kosten zullen rond f 2500,— bedragen.

Woerden (blz. 27 / nr. XXV)

Andermaal zagen wij ons genoodzaakt een bezwaarschrift in te dienen en wel naar aanleiding van het Plan „Bredius”, dat voorziet in een verbreding van de Snellerbrug (waar wij begrip voor hebben) ten koste van een deel van de beschermde vestinggracht (waarover wij nadere details zouden willen kennen alvorens er eventueel in te berusten). Onze relatie de Stichts-Hollandse Historische Vereniging heeft door haar werkgroep archeologie opnieuw bewijzen aangedragen voor het bestaan van een Romeinse nederzetting in Woerden (bulletin KNOB 5 / nov. '75). Onze correspondent Mr. Jurg meldt ons verder dat Prof. Halebos van de Universiteit Nijmegen leiding gaf en thans hoopt de restanten van de wal van het castellum te vinden. Een ander bestemmingsplan „Meander” ligt nog niet ter inzage. Het omvat mede het oude *fort* „Oranje” met de bastions „Maurice” en „William”. Wij zullen hierover contact opnemen met het bestuur der Gemeente omtrent een zo goed mogelijke inpassing van „Bastion Maurice” in de beoogde bebouwing.

ZEELAND

Vlissingen

Naar aanleiding van een door correspondent Ir. Trimpe Burger geslagen alarm inzake de verhoging van de zeewering te Vlissingen heeft de heer *Meeter* ter plaatse een onderzoek ingesteld. Ter uitvoering van de Deltawet moet de zeedijk van het Keizershoofd (Boulevard de Ruyter) af op 9 m plus A.P. worden gebracht. *De Koopmanshaven* kan open blijven, maar *de Engelse of Vissershaven* zou volgens de opzet van Rijkswaterstaat moeten worden gedempt. De Monumentenraad blijkt daarmee na lang aarzelen te hebben ingestemd. Inmiddels is dit gedeelte van Vlissingen beschermd stadsgezicht geworden. De Stichting Stadsherstel en een comité van Loodsen hebben een actie ontketend voor behoud van de Vissershaven als jachthaven. Er zijn veel varianten op het dempingsplan mogelijk, maar handhaven als jachthaven is wel kostbaar. De Raad van de Gemeente Vlissingen sprak zich unaniem uit voor *open havens*. Dit is ook de wens van onze Stichting en zulks met behoud, zo veel mogelijk, van de fortificaties.

Een ander punt betreft het behoud van de bij de aanleg van de nieuwe dijk vrijgekomen *Oostbeer*. Dat is een uit 1812 daterende (Napoleontische) „holle” beer (vgl. die te Veere), die de vestinggracht van de Westerschelde afsloot. De Stichting Stadsherstel heeft op behoud van deze beer aangedrongen en de Bond Heemschut steunt dit plan. Wij pleitten bij C.R.M.-R.Dv.d.Mon.Zorg voor plaatsing op de monumentenlijst maar hadden nog geen succes. Toch geven wij de moet niet op.

Oost-Souburg

In 1975 verscheen een publicatie over de opgravingen in de vluchtburg/volksburcht te Souburg. Datering einde 9de eeuw of 10de eeuw. Een versterking uit de tijd van de invallen van de Noormannen; een ringwal met gracht aan de buitenzijde; vier toegangspoorten/bruggen. Het binnenterrein (diam. ca. 150 m) wordt door een kruisvormig wegensysteem in 4 gelijke parten verdeeld. In deze kwarten staan op vrij regelmatige wijze woningen gegroepeerd. De overeenkomst met de bekende ronde burgen in Denemarken (zoals Trelleborg, Fyrkat e.a.) is groot. Uit de opgravingen te Souburg is het nog niet duidelijk geworden of de versterkingen door of tegen de Noormannen zijn aangelegd (waarschijnlijk het laatste), maar het is ook nog mogelijk dat de overeenkomst tussen de Deense en de Zeeuwse burgen slechts is veroorzaakt doordat men destijds in beide landen,

min of meer onafhankelijk van elkaar, is uitgegaan van een algemeen bekend en aanvaard type verdedigingswerk in noordwest-Europa. Een uitvoeriger publicatie met meer illustraties verschijnt in 1976 in de Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Terneuzen-Mauritsfort (zie ook jaarboek 1974, blz. 72)

(gelegen in de Ruilverkaveling Braakmanpolder)

Van onze correspondent de heer R. Sloek vernamen wij dat bij de begrotingsbesprekingen in de raad der gemeente ook een eventuele restauratie van dit fort aan de orde is geweest. Er waren stellig voorstanders maar vooral de financiële bezwaren hebben ertoe geleid dat van reconstructie werd afgezien ofschoon tevens bleek dat men aan enigerlei vorm van conservatie wel waarde hecht. De Stichting heeft daarbij haar advies aangeboden, waarvan men gaarne gebruik zal maken naar onze indruk.

Aardenburg, stadsonderzoek

Reeds jaren achtereen worden door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgravingen onder leiding van onze correspondent Ir. J. A. Trimpe Burger verricht in de archeologisch en historisch zo rijke stad Aardenburg. In 1975 is men er in geslaagd datgene terug te vinden wat men er reeds lang vermoedde: overblijfselen van een Romeinse versterking, waarschijnlijk een castellum. Van de versterking zijn inmiddels de zuidwestelijke hoektoren en een westelijke middentoren (diam. 8 m) opgegraven; aan de buitenzijde werd een diepe spitsgracht aangetroffen. In 1976 zal waarschijnlijk de plaats van een van de vier (theoretische) toegangspoorten kunnen worden bepaald. Het ligt in de bedoeling van de gemeente Aardenburg de ligging van het „castellum” waar nog mogelijk, te markeren, hetzij door het muurwerk wat bovengronds op te metselen of door het aanbrengen van een afwijkende beplanting of bestrating.

Te Aardenburg is een werkc comité gevormd dat zich er bovendien in zal verdiepen hoe de historische structuur van Aardenburg beter kan worden verduidelijkt voor de bezoeker. Behalve aan bovengenoemde eenvoudige reconstructies wordt gedacht aan de toepassing van uit duurzaam materiaal vervaardigde maquettes en kaarten, welke op interessante punten van Aardenburg kunnen worden aangebracht (bijv. op de vestingwallen van Maurits; op de overblijfselen van omwallingen uit het laatst van de 13de eeuw; de plaatsen waar verdwenen poorten en stadsgrachten/bruggen hebben gelegen e.a.).

Te Aardenburg hield Ir. Trimpe Burger enkele lezingen over „de historie van Aardenburg . . . en wat doen we er mee”. De belangstelling is groot, maar men is bevreesd voor de kosten.

Sluis-Waterpoort

De heer Th. van Straalen, rayon-architect van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, was zo welwillend ons het volgende te melden: De voorbereiding van de plannen tot restauratie zijn uitgevoerd door het architectenbureau Rothuizen en 't Hooft B.V. te Goes in het kader van de D.A.C.W., welke hiervoor gelden ter beschikking heeft gesteld. Bij deze voorbereidingen kon er ook wat grondwerk verzet worden. Hierbij kwamen aan beide zijden van deze poort in de hoofdwal de restanten van een vrijstaande halfronde toren te voorschijn, welke vermoedelijk uit de 15de eeuw zal dateren. Van een stadsmuur is op deze plaats niets teruggevonden.

Oostpoort

Eveneens in het kader van de D.A.C.W. werd het onderzoek door het hiervoren genoemde

architectenbureau voorzover mogelijk voltooid. Tevens kon met gelden, door de D.A.C.W. hiervoor ter beschikking gesteld, de restauratie een aanvang nemen. De gehele poort werd rondom ontgraven; hierbij kwam aan de buitenzijde ter weerszijden van de doorgang een frontmuur te voorschijn, met een totale lengte van ongeveer 25 m. Aan beide einden hiervan, loodrecht hierop was een lagere muur, welke zulk een lengte heeft, dat deze ook de onderwal afsnijdt. Ook bij deze poort is nog niets teruggevonden van een eventuele stadsmuur (zie ook ons jaarboek 1974, blz. 72 en de foto).

Veere

De gemeente heeft het plan om een wandelroute voor het publiek over de wallen te openen, waarbij ook de „holle beer” toegankelijk wordt. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg vroeg ons advies over de beëindiging van de zich in de „holle beer” bevindende trap naar de wal. De heer Meeter meent hierover gegevens te hebben gevonden in het Algemeen Rijksarchief en zal hierover met de gemeentelijke instantie contact opnemen (zie foto jaarboek 1972 van de beer). Het betreft een historische maar mogelijk nooit uitgevoerde tekening.

Een zeer merkwaardige zaak – naar onze opvatting – is de *illegale tuinaanleg* door een particulier op de (*beschermd*) wal. De opdrachtgeefster schijnt het protest van de R.D.v.d. Monumentenzorg eenvoudig te negeren, want de tuin is inmiddels aangelegd! Naar onze mening is hier gehandeld in *flagrante strijd* met artikel 14 van de monumentenwet.

Het spreekt vanzelf dat de autoriteit hierin niet kan en mag berusten zodat naar dezerzijds mening deze kwestie bij de Officier van Justitie aanhangig dient te worden gemaakt. De evenals onze Stichting verontruste Bond Heemschut en ons bestuur volgen het verdere verloop van deze kwestie met aandacht.

NOORD-BRABANT

Citadel te 's-Hertogenbosch

De heer J. W. C. Besemer, hoofdarchitect bij de Rijksgebouwendienst, is als zodanig belast met de leiding van de restauratie van de Citadel te 's-Hertogenbosch; hij heeft ons een toelichting op het reconstructie- en restauratieplan gegeven.

De Citadel is in 1961 afgestoten en als Rijksmonument naar het toenmalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen overgegaan. In 1974 is aan de Rijksgebouwendienst opdracht gegeven voor het herstel van de vestingmuren en -wallen en tot de restauratie van de belangrijkste gebouwen in de Citadel met de bedoeling deze in te richten tot Rijksarchiefgebouw in de provincie Noord-Brabant. De financiering van de restauratie geschiedt ten laste van de post „restauratie van Rijksmonumenten, die geen rijkshuisvestingsfunctie hebben” (hoofdstuk XI der Rijksbegroting).

De heer Besemer heeft de oorspronkelijke profielen van de Roy uit 1745 teruggevonden. Dat is het uitgangspunt geweest voor het herstelplan van het muurwerk. Van de gebouwen op het Citadelterrein is het uit 1750 daterende Kruitmagazijn inmiddels al gerestaureerd. Het in 1899 gebouwde Wachthuis zal ook gehandhaafd blijven. Het 18de-eeuwse middengedeelte van het kazernesgebouw verkeert in redelijke staat en kan zeer goed gerestaureerd worden. Een probleem vormt nog de in de 19de eeuw sterk verknoeiide omwalling. Moet die in de huidige staat blijven of teruggebracht worden in de 17de-eeuwse toestand? Er is ook een plan, het dépôt van het Rijksarchief ondergronds in de wal onder te brengen. Dit zal nader worden uitgewerkt. De gehele restauratie zal zich in zes fasen voltrekken.

De Stichting heeft met enthousiasme kennis genomen van de door de heer Besemer geschetste plannen. De Stichting zal zich tot de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wenden met het verzoek, de uitvoering zeer krachtig te bevorderen.

Enkele jaren geleden is *het bastion St. Antonie* met de aansluitende stadsmuur naar het *bastion Baselaar* gerestaureerd. Thans is de restauratie van de stadsmuur aan de *Muntelwal* in uitvoering. De blootgelegde *13de-eeuwse stadsmuur aan de Hofstad* zal in 1976 tot boven het straatpeil worden opgetrokken.

In 1975 is de restauratie van het *17de-eeuwse Kruithuis voltooid*. De herbouw van de toegangsbrug naar het Kruithuis is in voorbereiding.

Breda

Onze correspondent voor West-Brabant, Drs. R. J. G. H. van Hasselt te Roosendaal, verzag ons van het laatste nieuws: Op vrijdag 5 maart 1976 bezocht ik de opgraving te Breda. Het betreft de vroegere binnenpoort, de Gasthuiseinderpoort gelegen in de N.O.-flank van de naar men aanneemt oudste stadsbevestiging. Op ca. 1½ meter beneden het huidige straatniveau treft men de onderbouw aan van een zware ronde flanktoren, welke een der beide ronde torens van genoemde poort is, nl. die aan de zuidzijde ervan. Aan de zuidelijke zijde van de toren is de constructie zichtbaar van de vestingmuur. Deze is te volgen over een lengte van ca. 25 meter. Grondvesten van de ronde poorttoren en van de vestingmuur zijn uitgevoerd in rode baksteen: formaat (aan de toren) 6 x 9 x 23 cm. Aan de stadzijde van de toren, waar de feitelijke poort gebouwd is geweest, treft men resten aan van muurfundering in andere materialen: een Belgische natuursteen (tafnit?). Dit zou mogelijk kunnen wijzen op een oudere constructie dan de ronde, de poort flankerende torens en aldus ouder zijn dan de vestingmuur en poorten uit de periode van Jan van Polanen II en Graaf Hendrik van Nassau (1353-1440). De ronde toren heeft een buitendiameter van ca. 6,20 m, een inwendige doorsnee van ca. 3,50 m: het muurwerk heeft, voor zover in de huidige situatie vast te stellen, een dikte van gemiddeld 1,30 m. De funderingsvoet was niet zichtbaar.

Raamsdonksveer – Lunet aan de Donge

De heer Ruitenbergh heeft zijn verontwaardiging uitgesproken over de vernielingen, die aan de lunet worden aangericht. Het haventje zou zijn uitgebaggerd en de uitkomende specie in de gracht gedeponeerd. De Stichting zal zich dienaangaande met het gemeentebestuur verstaan (zie ook jaarboek 1974, blz. 74).

Klundert

Ter informatie over de stand van zaken bij de restauratiewerkzaamheden in het N.W.-deel van de stad ontvingen wij van de gemeente een schetskaart. Hieruit blijkt dat in 1974 het kroonwerk werd hersteld en in 1975 de grachten, terwijl voor 1976 de enveloppe vóór het kroonwerk op het programma staat.

Fort bij Giessen

De Inspecteur der Domeinen te Helmond heeft onze correspondent v.d. Wel telefonisch bericht dat het fort in eigendom overgaat naar de Stichting „Het Brabants Landschap” en zal worden gebruikt voor opslag-doelinden. Het ligt in het voornemen van de nieuwe eigenaar de houten loods op de buitengronden te verwijderen.

Vesting Heusden

De baggerwerkzaamheden en de aarden wallen zijn voltooid. De werkzaamheden aan het Veerpoort- en Vlamburgbolwerk gaan voort en zullen in 1976 gereed komen. De resten

van de vermoedelijk 14de-eeuwse Bossche poort met gedeelten van de aansluitende oude stadsmuren worden thans tot boven het maaiveld opgetrokken. De voorbereidingen voor de herbouw van de Wijkse poort zijn ver gevorderd. Noordelijk van de Herptse poort is in de hoofdwal een sortie ontdekt die toegang zal hebben gegeven tot de onderwal. Desgevraagd heeft de heer v.d. Wel de gemeente advies verleend inzake plantengroei in en langs de grachten.

Fort Hedikhuizen

De Inspecteur der Domeinen, Mr. H. S. Bekius, heeft in een brief van 23 september jl. zijn visie gegeven over de situatie op het fort Hedikhuizen. Hij stelt dat hij in feite blij is dat de dames Van der Stelt, die het fort van Domeinen in erfpacht hebben gekregen, met de restauratie zijn begonnen. Dat zij dat eigenmachtig hebben gedaan zonder toestemming van de Minister van C.R.M. en zonder een bouwvergunning af te wachten, is natuurlijk niet juist. De heer Bekius acht het fort niettemin van een wisse ondergang gered! Besloten wordt het verloop van deze kwestie af te wachten. De bestemming van het fort is ons intussen nog niet geheel duidelijk. Onze correspondent heeft dienaangaande tot dusverre geen betrouwbare informatie kunnen krijgen.

Woudrichem

In tegenstelling tot de verwachting vingen in 1975 de werkzaamheden nog niet aan. De Technische Dienst voor het Land van Heusden en Altena heeft in overleg met Monumentenzorg een nieuw plan gemaakt voor een voetgangersbrug met tunnel (poort) over de vestinggracht te Woudrichem. Het Hoogheemraadschap voor het Land van Heusden en Altena heeft bij besluit van 28 januari 1975 aan B. en W. ontheffing verleend van de verbodsbepalingen Reglement Waterkeringen ten behoeve van het aanleggen van een voetpad met loopbrug met bijkomende werken vanaf de Groenendijk naar de vesting.

Grave

De op 13 september jl. te Naarden gehouden „vestingdag” zal een jaarlijks terugkerend evenement worden. Voor 1976 heeft Grave zich als organisator gemeld. Het is wel de bedoeling dat onze Stichting de evenementen coördineert!

Landschapsarchitect Thijssen heeft inlichtingen gevraagd over de restanten van het aan de overkant van de Maas tegenover Grave destijds gestichte *kroonwerk Coehoorn*. Correspondent Dr. Van Wieringen heeft ter plaatse een onderzoek ingesteld. De omtrekken van het in de 19de eeuw vergraven kroonwerk tekenen zich nog flauw in het terrein af. Ook de limietstenen en enig oud muurwerk heeft de heer Van Wieringen gevonden.

Naar aanleiding van een telefonische mededeling van de Directeur Gemeentewerken heeft correspondent Dr. Van Wieringen een bezoek gebracht aan Grave en speciaal de huidige situatie in het *bastion Bekaf* onderzocht. Zijn bevindingen heeft hij in een rapport neergelegd. Naar de plannen van Menno van Coehoorn is met de bouw van de vesting in 1678 begonnen. In 1874 kwam de opheffing en de egalisering. Bastion Bekaf is in grote trekken bewaard. De stedebouwkundige van de gemeente wil op de – te restaureren – bekleedingsmuren woonhuizen bouwen. Wij achten dat onjuist en hebben de gemeente om een bespreking verzocht.

Geertuidenberg

B. en W. van Geertuidenberg hebben Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant verzocht in beginsel in te stemmen met de aanleg van een *jachthaven in de vestinggracht*. Zij hebben – naar wij menen – daarbij verzwegen dat vanwege de Rijksdienst voor de Monumenten-

zorg enige jaren geleden bezwaar tegen dit plan is gemaakt, omdat het de vestingwerken op ontoelaatbare wijze zou aantasten. Onze Stichting heeft inmiddels Gedeputeerde Staten verzocht dit plan *niet* goed te keuren.

LIMBURG

Maastricht

Van onze Limburgse correspondent, de heer L. J. Morreau te Maastricht, ontvingen we het volgende jaaroverzicht:

MAART

In de tweede helft van maart is een begin gemaakt met de eerste fase van de reconstructie van het stadspark, aan de hand van ontwerpen van adviesbureau Ir. J. Vallen te Roermond. In het betreffende gedeelte van het park is o.a. het rondeel De Vijf Koppen met aansluitende muren gelegen.

Tot ca. 1980 werd de fundering van de muren in kwestie aan het gezicht onttrokken door een schuin oplopende aarden berm. Kennelijk met de bedoeling de muren hoger boven de oppervlakte te doen uitrijzen, werd toen de berm weggenomen, waardoor de ruw uitgevoerde, uit verschillende soorten steen bestaande fundering werd blootgelegd.

In de loop van 1975 is aan deze weinig fraaie situatie gelukkig reeds ten dele een einde gemaakt. Op het verzoek van de rayoncorrespondent aan Ir. Vallen, te willen nagaan of herstel van de situatie van vóór 1890 tot de mogelijkheden behoorde werd namelijk positief gereageerd. Het stemt tot voldoening te kunnen melden, dat een gedeelte van de omsluiting van de Nieuwstad inmiddels weer van een berm is voorzien.

MEI

Bij graafwerk ten bate van de reconstructie van het stadspark werd een muurfragment van het 18de-eeuwse bastion Nassau-Weilburg blootgelegd. De muurresten zijn inmiddels opgeruimd.

JUNI

Artefakt / Nederlandse jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis, afd. Maastricht, verkrijgt van B. & W. toestemming bepaalde werkzaamheden in de „kazematten” uit te voeren. Het program van de werkgroep kazematten bevat de volgende punten:

1. Het waar nodig verbeteren en completeren van de bestaande plattegronden.
 2. Het verzamelen van bijzonderheden over het ontstaan en de oorspronkelijke staat van de ondergrondse verdedigingswerken.
 3. Het catalogiseren van de inscripties tot en met 1945.
 4. De instandhouding en het schoonmaken van de galerijen enz.
- (Opn.: Onze Stichting zal Artefakt Maastricht een donatie verlenen.)

JULI

In de eerste week van juli is een aanvang gemaakt met de bouw van een ondergrondse parkeergarage onder langs de oostzijde van de Onze Lieve Vrouwewal.

Daar de bovenbedekking van de garage in verband met de grondwaterstand slechts ca. een halve meter onder de nieuw aan te brengen bestrating zal komen te liggen, kan de oude stadsmuur niet hoger dan tot nu toe boven de grond gaan uitsteken.

Na het uitgraven van de bouwput is, ter voorkoming van eventuele werking van de wal, aan de voet van de muur een zwaar zandlichaam opgeworpen.

JULI - NOVEMBER

In verband met de correctie van de rechter Maasoever tussen Eysden en Maastricht zijn in de maanden juli tot en met november de overblijfselen van het bastion Randwyck (1742) en van de Franse redoute uit de periode 1673-1678 opgeruimd.

OKTOBER

De oude verdedigingswerken van Maastricht hebben in de week van 19 tot 25 oktober in het middelpunt van de belangstelling gestaan.

De door Artefakt / Nederlandse jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis, afd. Maastricht, samen met VVV georganiseerde manifestatie „Maastricht-Vestingstad”, heeft ruime aandacht getrokken, waarbij de belangstelling van de jongeren verheugend groot is geweest. Naast de tentoonstelling in de Cellebroederskapel van vestingplannen, gravures en andere afbeeldingen hebben er excursies plaats gehad naar de Hoge Fronten, de ondergrondse fortificaties, de oude stadsmuurluizen, het fort Sint-Pieter en het noordelijk gangenstelsel van de Sint-Pietersberg.

Tijdens de vestingweek maakte het dagblad „de Limburger” het bestaan bekend van een „Stichting wetenschappelijk onderzoek Limburgse groeven en vestingwerken”. De Stichting blijkt huurster van de Helpoort te zijn en tijdens de week in kwestie was er in het poortgebouw een kleine tentoonstelling van plattegronden o.a. van de gangenstelsels van de Sint-Pietersberg, enkele vestingplannen en een aantal afbeeldingen van fortificaties. Ook de maquette van Maastricht van Br. S. Tagage — toestand ca. 1825 — kon in de Helpoort worden bezichtigd.

NOVEMBER

De bouw van de ondergrondse garage langs de oostzijde van de Onze Lieve Vrouwe wal zal enkele maanden worden vertraagd wegens het optreden van scheuren in de aarden wal, welke in 1638 werd opgeworpen tegen de stadzijde van de muur.

Alvorens men aan de garagebouw kan verder werken zullen eerst de nodige maatregelen worden genomen om instortingsgevaar te voorkomen; de kosten daarvan worden geraamd op f 650.000,—.

Men is thans bezig met het afgraven van de achter tegen de oude stadsmuur gelegen aarden wal, welke te zijner tijd zal worden vervangen door betonnen pijlers, afgedekt met een plaat van beton. Op deze plaat komt een afdeklaag van zand, waarop de nieuwe bestrating zal worden aangebracht.

In „de Limburger” van 31-12-'75, 7-1-'76, 28-1-'76 en 29-1-'76 verschenen van de heer Morreau een viertal artikelen over verschillende delen van de vestingrestanten.

Sittard

De Sittardse correspondent onzer Stichting, de heer A. Jonkergouw (zie ook boekbesprekingen), berichtte als volgt:

In het jaar 1975 werd door het Bejaarden- en Verpleeghuis „CARITAS”, gelegen binnen de wallen, een uitbreidingsplan aangevraagd waarop een nieuw gebouw buiten de wallen geprojecteerd was met een verbindingsweg door de stadswal.

De Stichting „JACOB KRITSRAEDT” voor behoud van Monumenten in Sittard, heeft dit plan onmiddellijk aangevochten en erop gewezen dat er vlak buiten de wallen niet meer gebouwd mocht worden, dat zelfs in de toekomst de schootvelden om de wallen in ere hersteld moesten worden, b.v. door aanleg van een park.

Zover wij kunnen nagaan is het bouwplan afgewezen en heeft het gemeentebestuur voornemens verpleeghuis een andere bouwplaats aangewezen.

Tijdens graafwerkzaamheden voor een nieuwe riolering in de Paardestraat werden buiten de Broekpoort verscheidene parallel lopende muren van 3 meter dik en 5 meter hoog blootgelegd. De blootgelegde gedeelten waren te summier om eruit te concluderen of de muren tot een bastion, lunette of brug hebben behoord.

Ongeveer 40 meter voor de poort op de buitenwal werd een fundament van een ronde waterpoort gevonden, middellijn 12 m, waar de Molenbeek de buitenwal doorsneed.

DE STUDIECOMMISSIE

De Studiecommissie heeft in het afgelopen jaar gevoelige verliezen geleden. Wij namen voorgoed afscheid van de voorzitter, generaal-majoor b.d. L. J. Spanjaardt Speckman, tevens erevoorzitter van de Stichting, en van de secretaris, de heer C. A. de Bruyn, archivaris, tevens erelid van onze Stichting.

Het zal bijzonder moeilijk zijn in hun opvolging te voorzien. Hun kennis en deskundigheid, die zij met veel toewijding en inzet hadden opgebouwd in decennia, zullen nog lange tijd niet of nauwelijks te evenaren zijn.

Het Dagelijks Bestuur wil proberen het werk, zodra mogelijk, weer ter hand te doen nemen. Het hoofdbestuurslid J. Sneep is bereid gevonden m.i.v. 1 mei 1976 voorlopig het voorzitterschap op zich te nemen; de heer W. A. van Ham, ass. stadsarchivaris van Bergen op Zoom heeft verklaard als lid te willen toetreden (meer in het bijzonder m.h.o. op de bewerking van het deel Noord-Brabant van de Atlas).

Het DB hoopt U binnenkort in meer concrete bewoordingen te kunnen aangeven hoe het zich voorstelt de Studiecommissie te doen functioneren.

Samenstelling Studiecommissie:

waarn. voorz.	J. Sneep
lid	Dr. J. Belonje
lid	A. H. Mohr
lid	Y. Meeter
lid	W. A. van Ham

Bibliotheek en Archief der Stichting

Sedert een half jaar is de heer *Ir. H. J. Walkate* bereid gevonden zich in te werken in ons archief en de bibliotheek. Hij is ook bereid inlichtingen te verschaffen en indien noodzakelijk, bezoekers te ontvangen na afspraak.

Ir. H. J. Walkate, Van der Aastraat 112, Den Haag, tel. 070-24.15.08.

BIBLIOTHEEK- EN ARCHIEFAANWINSTEN

De bibliotheek van onze Stichting heeft een aanmerkelijke uitbreiding ondergaan doordat de Erven van wijlen de heer *Spanjaerdt Speckman* ons voorkeur hebben gegeven bij de keuze uit de vestingbouwkundige en aanverwante werken die zich in het boekenbezit van onze Ere-voorzitter bevonden. Bijzonder erkentelijk zijn wij mevrouw E. F. H. Spanjaerdt Speckman - Wolf voor de schenking van het beroemde werk van *Van Coehoorn*: „Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage Horizont”, Leeuwarden 1685, en nog een kostbare historische kaart van *Van Gorcum* van de Nederlands-Belgische grensscheiding 1831-1832. Een indrukwekkende hoeveelheid aantekeningen, studies, plans, instructiewerken etc. kwam eveneens in het bezit van de Stichting.

Ook het boekenbezit van wijlen de heer *C. A. de Bruijn* kwam volgens zijn wens in het bezit van de Stichting met zijn aantekeningen. Er bevinden zich vele boeken bij die wij nog niet bezaten.

Alle op deze wijze verworven boeken zijn voorzien van een teken van herkomst. Ir. H. J. Walkate verwerkt de vele honderden boeken thans in een nieuw opgezet kaartsysteem, zodat wij in de loop van dit jaar het totale boekenbezit op kaart hopen te hebben. Het verwerken van de in tientallen jaren gemaakte studies en aantekeningen van beide deskundigen zal ons nog zeer geruime tijd bezighouden.

FINANCIËEL VERSLAG 1975

Stichting Menno van Coehoorn

Als gevolg van een toestroom van nieuwe leden nam de post contributies met bijna f 3.000,- toe. Dit was onvoldoende om de toenemende activiteiten van ons Secretariaat te financieren.

Mede als gevolg van de steeds stijgende kosten zien wij hier bijna een verdubbeling in vergelijking met het vorige jaar. Het is dan ook noodzakelijk gebleken een bedrag van f 5.000,- uit het „Fonds de Girard de Mieleet van Coehoorn” naar de Stichting over te maken. Het ziet er naar uit dat de uitgaven ook in de komende jaren een stijgende lijn zullen gaan vertonen,

als gevolg waarvan in toenemende mate een beroep op dit fonds zal moeten worden gedaan.

Het exploitatieverlies bedroeg uiteindelijk f 4.486,66, in dit bedrag is begrepen de afschrijving van het verliessaldo van de rekening Willemstad ten bedrage van f 1.687,95, waarmede deze rekening thans is afgesloten.

Fonds de Girard de Mielet van Coehoorn

Zoals wij U in de laatste Jaarvergadering mededeelden zijn wij overgegaan tot een aparte administratie van het legaat.

Dit legaat kwam eerst begin juni tot onze beschikking, als gevolg waarvan de betaalbaar gestelde dividenden vòòr deze datum ten gunste van de boedel kwamen. Deze dividenden werden door den Executeur Testamentair aan het te verdelen kapitaal toegevoegd, zodat wij, uiteraard nog voor een deel ($\pm \frac{1}{3}$), hiervan konden profiteren.

In de toelichting op de balans zult U de bedragen in geld en aandelen welke ons werden toebedeeld, aantreffen.

In overleg met onze bankier en mede als resultaat van de adviezen ontvangen van onze financiële adviseurs (Jhr. W. J. van Sminia en de heer J. G. van Marle) werden vrij veel mutaties uitgevoerd, hetgeen resulteerde in hoge provisiekosten, welke in de post onkosten werden verwerkt.

Uiteindelijk bleef aan het einde van het verslagjaar een klein batig saldo over.

Het kapitaal bleef vrijwel intact. De uit de boedel verkregen aandelen werden gewaardeerd op de „Successiekoersen” (per 22-5-74), welke hoger lagen dan de koersen op het tijdstip van toedeling, doch welke de basis vormden voor de boedelscheiding.

Doordat de effectenkoersen in de loop van 1975 wat aantrokken, is het kapitaal dat ons werd nagelaten niet noemenswaard in waarde achteruit gegaan, resulterende in een nadelig koersverschil van slechts f 779,18, gebaseerd op de beurswaarde per ultimo 1975.

Baarn,
april 1976

Van Walree,
penningmeester

Stichting Menno van Coehoorn
Exploitatierekening over 1975 en Balans per 31 december 1975

RESULTATEN

ALGEMEEN	BATEN		LASTEN	
	1975	1974	1975	1974
Contributies	f 7.970,54	f 5.059,15	Bijdragen derden	f 125,— f 135,—
Interest	2.782,59	2.152,31	Algemene kosten	14.094,81 7.434,67
Giften	—	1.000,—	Porti	1.198,12)
Subsidie	1.500,—	1.850,—	Telefoon	2.220,40) 3.277,83
Over. Vlaer & Kol	5.000,—	—	Reiskosten	1.100,25)
Excursie	1.570,—	—	Excursie	1.803,50 —
Verk. drukwerken	496,50	—	Excursie corresp.	526,80 —
Dassen & penn.	456,—	—	Toegekende rente	1.842,— 1.754,—
Restituties	373,45	—	Bankkosten	36,91 —
Diversen	—	398,95	Overboeking	— 1.000,—
			Restitutie	— 60,—
			Afschr. verl. W'stad	1.687,95 —
	<hr/>	<hr/>		<hr/>
Verlies	f 20.149,08	f 10.460,41		f 24.635,74 f 13.661,50
	4.486,66	3.201,09		
	<hr/>	<hr/>		<hr/>
	f 24.635,74	f 13.661,50		f 24.635,74 f 13.661,50

ATLAS	BATEN		LASTEN	
	1975	1974	1975	1974
Saldo 1-1-75	f 4.817,93	f 5.371,53	Uitgaven	f 12,— f 722,35
Ontvangen	17,25	168,75	Naar fonds Atlas	4.823,18 4.817,93
	<hr/>	<hr/>		<hr/>
	f 4.835,18	f 5.540,28		f 4.835,18 f 5.540,28

BALANS PER 31-12-1975

	1975		1974	
	1975	1974	1975	1974
Postgiro	f 2.724,62	f 596,54	Kapitaal	f 38.695,— f 13.757,—
A.B.N. R/C	1.264,59	1.018,02	Fonds aankopen	— 10.634,—
A.B.N. Spaarr.	—	1.252,33	Fonds herstellingen	— 12.462,—
Saldo W'stad	—	1.687,95	Fonds Atlas	4.823,18 4.817,93
Nog te ontv. giro	—	500,—	Contr. vooruit bet.	3.056,50 630,—
Effecten	36.825,07	36.862,35	Representatie fonds	110,— 1.000,—
	<hr/>	<hr/>		<hr/>
Saldo verlies	f 40.814,28	f 41.917,19		f 46.684,68 f 43.300,93
	5.870,40	1.383,74		
	<hr/>	<hr/>		<hr/>
	f 46.684,68	f 43.300,93		f 46.684,68 f 43.300,93

Fonds de Girard de Milet van Coehoorn
Verlies- & Winstrekening over 1975 en Balans per 31 december 1975

VERLIES- & WINSTREKENING 1975

INKOMSTEN

Ontvangen rente	f 36.112,76

	f 36.112,76

UITGAVEN

Betaalde rente bij aankoop effecten	f 10.986,84
Onkosten effecten verkeer	17.661,46
Overb. naar Stichting MvC.	5.000,—
Rekening koersverschillen	779,18
Resultaat 1975	1.685,28

	f 36.112,76

BALANS 1975

ACTIVA

Bank	f 30.696,29
Effecten	1.454.250,06
<i>Vooruit betaalde posten</i>	
Vesting boek	f 11.458,34
Penningen	5.100,—
Dassen	2.923,—

	19.481,34
<i>Nog te ontvangen</i>	
Div. bel. Nederl.	f 3.036,25
Div. bel. Buitenl.	33,72

	3.069,97

	f 1.507.497,66

PASSIVA

Rekening koersverschillen	f 779,18
Vermogen	1.506.718,48

	f 1.507.497,66

TOELICHTING OP BALANS 1975

Beginkapitaal

Kasgeld	f 957.334,10
Effecten	547.699,10

	f 1.505.033,20
Resultaat 1975	1.685,28

	f 1.506.718,48
Effectenrekening	
Van Notaris ontv. effecten	f 547.699,10
Gekochte effecten	1.421.215,62

	f 1.968.914,72
Verkochte effecten	514.664,66

	f 1.454.250,06
Koersverschil (negatief)	779,18

	f 1.453.470,88

AANHANGSEL I

Bestuurssamenstelling

ADRESLIJST

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter:</i>		
W. F. K. Engelbrecht	Willem van Oranjelaan 11, Breda	tel. 076-654588
<i>Ondervoorzitter:</i>		
J. Sneep	Petristraat 11, Utrecht	tel. 030-932819
<i>Secretaris:</i>		
H. A. Treu	Bachmanstraat 15, 's-Gravenhage	tel. 070-462635
<i>Adjunct-secretaris:</i>		
Mr. P. J. van der Mark	de Poorterstraat 22, 's-Gravenhage	tel. 070-240315
<i>Penningmeester:</i>	(dienstnr. Zeist	tel. 03404-28122)
E. van Walree	Prinses Marielaan 5b, Baarn	tel. 02154-16594
<i>Adviseur (stedenbouwk.):</i>		
Ir. Ch. C. van der Vlis	Anna van Burenlaan 59, Haarlem	tel. 023-283806

HOOFDBESTUUR

De leden van het Hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II (met mandaat)

<i>Naam en adres:</i>	<i>Functie:</i>
J. H. Reinders Kon. Wilhelminalaan 6, Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster Postweg 2, Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein Jul. van Stolberglaan 94, Naarden	Burgemeester
J. Hurman Markt 1, Brielle	Burgemeester
<i>Aangewezen door:</i>	
J. Hoofman Prins Alexanderlaan 5, Breda	Bond Heemschut
Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters Herengracht 378, Amsterdam	Vereniging „Hendrick de Keyser”
Ir. H. T. Vink Wildenborch 79, Amsterdam-Buitenveldert	Ned. Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting
Mr. M. C. Bloemers Effathalaan 39, Voorburg	Vereniging tot behoud van Natuur- monumenten
Dr. J. G. N. Renaud Breestraat 26, Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Mr. M. Tydeman Prins Hendriklaan 2, Blaricum	Stad en Lande Goiland

Ir. C. A. Kuysten
Broekmolenweg 3, Rijswijk Z.H.
J. Jessurun
Oranje Nassaulaan 56, Zeist
W. Helder
Vierambachtsweg 25, Woubrugge
Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler
Hofstraat 3, Hengelo (Gld.)
Ir. J. M. Koopman
Horstlaan 15, Driebergen
Dr. Ir. J. A. H. Hendriks
Schelmseweg 50, Oosterbeek
Drs. J. A. van der Ven
Hindersteyn A 115, Langbroek
Mr. J. A. C. de Jonge
Piet Heinstraat 112a, Den Haag

Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B.
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
(Hoofddir.)
Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
(Dir.)
Vereniging „De Hollandsche Molen”
Cultuurtechnische Dienst
(Dir.)
Vereniging Kon. Ned. Heidemij.
(Dir.)
Ned. Vereniging tot bescherming van Vogels
(Voorz.)
Rijksplanologische Dienst

III (overige leden)

Naam:

R. J. Benthem
P. B. Bouman
A. J. Gooszen
A. H. Mohr
Ir. G. A. Overdijkink
Mr. H. E. Phaff
Ir. H. Weezeman
J. J. de Wolf
J. L. H. A. Antoni

Adres:

Prof. Reinwardtlaan 23, Utrecht
Prins Willem Alexanderpark 141, Veenendaal
Kolfbaan 7, Naarden
Selterskampweg 4, Bennekom
Pieter de Hooghlaan 2 fl. B45, Bilthoven
Jh. Verhulstweg 58, Bloemendaal
Juliana van Stolberglaan 478, 's-Gravenhage
Mezenlaan 19, „De Gooise Waranda”, Flat A9, Bussum
Stadionkade 40¹¹¹, Amsterdam

DE STUDIE-COMMISSIE

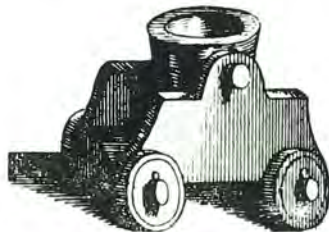
Waarnemend voorzitter: J. Sneep, Petristraat 11, Utrecht; tevens lid HB en DB.

Secretaris:

vacant.

Leden:

Dr. J. Belonje, Nassaulaan 39, Alkmaar (postbus 107).
A. H. Mohr, Bennekom; tevens lid HB.
Y. Meeter, Vlaskamp 62, 's-Gravenhage.
W. A. van Ham, Noordsingel 140, Bergen op Zoom.

AANHANGSEL II

Correspondentschappen

Aangezien de taak van de Stichting, als monumenten- en daarnevens natuurbeschermende organisatie, zich over het gehele land uitstrekt, wordt dankbaar gebruik gemaakt van de diensten van enige tientallen vrijwillige medewerkers, die verspreid over het hele land wonen of werkzaam zijn. Deze medewerkers/waarnemers of „correspondenten” hebben op zich genomen het bestuur der Stichting zoveel mogelijk in te lichten omtrent alles wat zich in hun „correspondentschap” voordoet, voor zover het van belang lijkt voor een doelmatige taakvervulling door de Stichting.

Hierachter volgt de thans geldende indeling in correspondentschappen – die voor uitbreiding vatbaar is of naar behoefte wordt aangepast. Voor aspecten van natuurbehoud wordt het bestuur geadviseerd door een bijzondere correspondent.

Friesland, provincie

Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande, Europaplein 10b, Leeuwarden, tel. 05100-24113

Groningen en Drente, provincies

Dr. G. Overdiep, Huis ter Hansouwe, Horst 21, Peize, tel. 05907-3670

Overijssel, provincie

Dhr. D. J. Reeskamp, „Oversticht”, Waterstraat 79-83, Zwolle, tel. 05200-13257

Dhr. A. J. Tempelman Ing., Vlist 27, Zwolle, tel. 05200-31196

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie

Dhr. L. H. Postma, Kweeklustlaan 1, Ede, tel. 08380-10897

Gelderland II, Oude Graafschap & de Lymers

Dhr. J. Agema, Schonenbergersingel 27, Velp (Gld.), tel. 085-618420

C. J. Knepelhout, E. Bergsmastraat 9, Doetinchem, tel. 08340-23982

Gelderland III, Betuwe & Land van Maas en Waal

Dhr. G. B. Janssen, Schaepmanstraat 9, Elst (Gld.), tel. 08819-2131

Dhr. F. L. Diekerhoff, Nassastraat 1, Geldermalsen, tel. 03455-1773

Utrecht (+), provincie & Hollandse Waterlinie (waarvan delen in NH en ZH)

Dhr. G. Koppert, Jos Haydnlaan 31, Utrecht, tel. 030-935802

Noord-Holland I, Hollandse Waterlinie

als Utrecht

Noord-Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp

Dhr. C. G. Scheltema, Turfpoortstraat 39, Naarden, tel. 02159-43610

Noord-Holland III, Stelling v. Amsterdam, Linie van Beverwijk

Dhr. P. L. Mulder Ing., Anjelierenlaan 4, Aerdenhout, tel. 023-242547

Noord-Holland IV, Stelling van Den Helder & Texel

Dhr. Y. Weistra Ing., 't Koggeschip 34, Den Helder, tel. 02230-13343 (diensturen)

Noord-Holland V, alle niet door correspondentschappen gedekte gebieden in de provincie

Dhr. J. P. Jongsma Ing., Oranje Nassaukazerne, Amsterdam, Sarpathiestraat, E.A.I.
tel. 020-224252, tst. 293 (diensturen)

Zuid-Holland I, Voorne-Putten

Dhr. J. Klok (gem. archiv. Brielle), Kranenhoutlaan 2, Oostvoorne, tel. 01885-2587

Zuid-Holland II, Gorinchem e.o., Brakel, Poederroijen, fort Vuuren (Gld),
fort Giessen (N.Br.)

Dr. C. van der Graaf, Concordiaweg 15, Gorinchem, tel. 01830-23425
Zuid-Holland III, Groot Waterschap Woerden (deel Holl. Waterlinie)
Mr. G. B. F. Jurg, Cattenbroekerlaan 63, Woerden, tel. 03480-4526
Zuid-Holland IV, Restauratieadviseur, algemeen
Dhr. W. de Jong, Julianastraat 25, Leiderdorp, bijzondere correspondent, tel. 071-133377
(dienstnr. Provinciale Waterstaat ZH 070-264111)

Zeeland I, provincie (m.u.v. II & III)

Ir. J. A. Trimpe Burger, Landstraat 48, Aardenburg, tel. 01177-1572

Dhr. B. Oele, Vroonlandseweg 3b, Kapelle, tel. 01102-1700

Zeeland II, Zeeuws Vlaanderen-Oost (m.u.v. III)

Dhr. R. Sloek, Stationsstraat 22, Sas van Gent, tel. 01158-1450

Zeeland III, Zeeuws Vlaanderen-Oost (gemeenten Hulst en Hontenisse)

Dhr. P. J. Brand, Grote Markt 14, Hulst, tel. 01140-2269

Noord-Brabant I, West-; Markiezaat van Bergen op Zoom

Drs. R. J. G. H. van Hasselt, Molenstraat 8, Roosendaal (Bankiershuis van Lanschot),
tel. 01650-40970

Noord-Brabant II, Vesting Willemstad e.o.

Dhr. W. Maris J. Azn., Achterstraat 20, Willemstad, tel. 01687-394

Noord-Brabant III, Midden-; Baronie van Breda, Land van Altena, Langstraat,

Land van Heusden, Meierij van Den Bosch

Dhr. G. van der Wel Ing., Frankenlaan 85, Tilburg, tel. 013-675112

Noord-Brabant IV, Oost-; De Peel, De Kempen, gebied van de Beerse Maas

Dr. J. S. van Wieringen, Antoniushove, Dirck van Hornelaan 9, Waalre, tel. 04904-4626

Limburg I, Noord Limburg

als Noord-Brabant IV (waarnemend)

Limburg II, Land van Weert

Mr. Stan Smeets, Wilhelminasingel 47, Weert, tel. 04950-22555

Limburg III, Zuid Limburg

Dhr. L. J. Morreau, Cannerweg 144, Maastricht, tel. 043-19541

Limburg IV, Zuid Limburg, Sittard e.o.

Dhr. A. E. L. Jonkergouw, Vijverweg 7, Sittard, tel. 04490-2974

Bijzonder correspondentenschap (landelijk): natuurbehoud in en om vestingwerken

Dhr. G. H. J. de Kroon, Havendijk 56, Gorinchem, tel. 01830-32809

(Voorzitter Stichting Uiterwaardenpark Maas, Waal en Merwede)

Buitenlands correspondentenschap: Republiek van Zuid-Afrika

Dr. Jan Ploeger, Crotsstraat 946, Rietfontein, Pretoria, 0002, R.S.A.

PRIJZEN VAN PUBLICATIES EN ARTIKELEN **)

1. *Diversen*
 - Jaarverslagen 1972 en 1973 f 1,50
 - Jaarboek 1974 f 2,50
 - Jaarboek 1975 f 13,50
 - Registers op de jaarverslagen t/m 1967; idem 1968/1972 elk f 1,50
2. *Overdrukken*
 - van onderstaande onderwerpen, per stuk f 1,50
 - Mr. G. Overdiep „Het Huis te Ruinen”,
De Zwanevang van - etc.
 - Dr. J. Belonje „Linie van Beverwijk”
 - Idem „Een oud kruitmagazijn bezuiden Spaarnwoude”
 - Idem „Johan van Rijswijk Generaal der Fortificatiën”
 - Idem „Beplantingen op Vestingwerken” f 5,—
3. *Andere drukwerken*
 - C. A. de Bruijn en H. R. Reinders „Nederlandse Vestingen” f 7,50
(niet meer in de handel)
 - Francesco de Marchi „12 reproducties van Nederlandse Vestingen”
met toelichting door L. J. Spanjaerd Speckman f 2,50
 - Dr. H. Le Page „Willemstad” f 2,50*
 - C. A. de Bruijn „Menno Baron van Coehoorn, zijn leven en werk” f 2,50*

* Indien leverbaar door de Simon Stevin-Stichting te Antwerpen.
4. *Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland*
bewerkt door de Studiecommissie
 - Deel I. Provincies Groningen-Friesland-Drente
 - Deel IIa. Provincie Overijssel
 - Deel IIb. Provincie Gelderland
Deze drie delen zijn uitverkocht, doch op speciaal verzoek
kunnen Xerox-copieën tegen kostprijs worden gemaakt. Prijs
op aanvraag.
 - Deel IIIa. Provincie Utrecht (ongewijzigde herdruk 1976)
leden f 20,—, anderen f 25,—
 - Deel IIIb. Provincie Noord-Holland (ongewijzigde herdruk 1976)
leden f 30,—, anderen f 35,—
 - Deel IVa. Provincie Zuid-Holland (oorspronkelijke uitgave)
leden f 20,—, anderen f 25,—
 - Deel IVb. Provincie Zeeland (nog niet verschenen)
 - Deel Va. Provincie Noord-Brabant (nog niet verschenen)
 - Deel Vb. Provincie Limburg (nog niet verschenen)
5. *Herdenkingspenning*
 - Restauratie Brielse wallen 1975 leden f 30,—, anderen f 40,—
(franco) doch indien *aan te tekenen, verhoogd* met het daarvoor geldende
tarief
 - Stichtingsdas* - alleen voor leden (franco) f 12,50

***) Zolang de voorraad strekt; prijswijzigingen voorbehouden.

Wijze van bestellen:

- a. *Publicaties boekwerken* worden besteld bij *Administratie Stichting Menno van Coehoorn* (verzendkosten worden berekend). Betaling na ontvangst van de nota op giro-rekening van de penningmeester.
- b. *Penningen* worden besteld door overschrijving van f 30,— (niet-leden f 40,—) eventueel verhoogd met f 3,50 voor *aantekenen* op rekening van de penningmeester. Te vermelden: „penning wel/niet aangetekend” (niet aangetekend is franco).
- c. *Dassen*: (franco) door overschrijving van f 12,50 op rekening van de penningmeester.

Penningmeester Stichting Menno van Coehoorn, Pr. Marielaan 5b, Baarn; Giro 63844. Administratie Stichting Menno van Coehoorn, Den Haag, Alexanderkazerne, Geb. 217, Kamer 43. Men lette vooral op juiste adressering!

Voorzitter: W. F. K. Engelbrecht, Willem van Oranjelaan 11,
Breda, 076-654588

Penningmeester: E. van Walree, Prinses Marielaan 5b,
Baarn, 02154-16594, Giro: 63844 - Baarn

Secretariaat: H. A. Treu, Bachmanstraat 15,
Den Haag, 070-462635

*Archief:** } Alexanderkazerne, gebouw 217, K 43
*Bibliotheek:** } Van Alkemadelaan 375, Den Haag,
Vergaderlokaal: } 070-731867

* *Alleen na afspraak met:*
Ir. H. J. Walkate, v.d. Aastraat 112,
Den Haag, 070-241508

STICHTINGSGEGEVENS

Gegevens over de Stichting Menno van Coehoorn, die van belang zijn in geval men de Stichting in een laatste wilsbeschikking met een schenking zou willen bedenken.

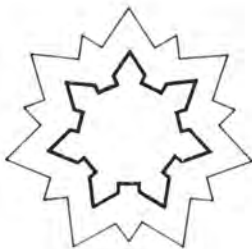
De Stichting is opgericht op 18 april 1932 en gedomicilieerd ten kantore van Notaris Mr. A. M. Benders te Amsterdam.

Zij werd met machtiging van de Directeur der Rijksbelastingen te Amsterdam, d.d. 17 september 1959, nr. R. 9/821, door de Inspectie der Registratie en Successie te Amsterdam, toegelaten als rechtspersoon in de zin van het gestelde in art. 24, I der Successiewet 1956.

INHOUD

	pag.
Inleiding en algemeen overzicht	5
In memoriam L. J. Spanjaardt Speckman	13
C. A. de Bruijn	14
Het monumentenjaar M'75	16
Excursie Zupthen-Deventer	19
De versterkte stad Naarden recipieert	24
Met onze zuiderburen naar het oosten	25
Correspondentendag 1975	31
Vesting in de Domtoren te Utrecht	33
Zweeds bezoek en Nederlands tegenbezoek	35
Turkse vestingbouwkunst in de Balkanlanden	39
De Kanonnen van Wervik	49
Forten in Sri Lanka (Ceylon)	50
Leest U mee?	53
De restauratiepenning Brielle 1975	63
Het Regiment „Menno van Coehoorn”	65
Vestingen, forten en de levende natuur	66
Fort Merensky in Transvaal	70
Van 't Terreplein	72
Mededelingen over historische vestingwerken	
Groningen, Friesland	76
Drente, Overijssel, Gelderland	77

Noord-Holland	79
Utrecht, Nieuwe Hollandse Waterlinie	80
Zuid-Holland	83
Zeeland	84
Noord-Brabant	86
Limburg	89
Studiecommissie	91
Bibliotheek- en archiefaanwinsten	92
Financieel verslag 1975	92
Aanhangsel I Bestuurssamenstelling	96
Aanhangsel II Correspondentschappen	98
Prijzlijst van publicaties en artikelen	100
Stichtingsgegevens	101
Aanvullende mededelingen	104

AANVULLENDE MEDEDELINGEN

Fort Rhijnauwen. Naar wij vernemen is er goede verwachting dat het fort en het gebied onaangetast zullen blijven. Voor de Sterrenwacht is een ander plan ontworpen.

Slot Loevestein. De heer Bart Makken maakte hierover een eindexamen-scriptie die door de Directeur van de Kastelenstichting zo goed werd bevonden, dat hij er een ten geleide aan wijdde. Wij willigden gaarne het verzoek in van de jeugdige auteur een inlegvel aan ons jaarboek te mogen toevoegen, waarvan wij de kosten voor onze rekening namen. Wij hopen dat er een goede belangstelling voor mag bestaan.

Wagons Lits / Cook vroeg eveneens toestemming een inlegvel te mogen bijvoegen, handelende over *een reis naar Sri Lanka* (oud Nederlandse VOC-forten! zie ook bijdrage van de heer Van Brakel).

Een fortentocht door Zeeuws Vlaanderen. De Auto-kampioen van 9-15 april 1976, nr. 15, maakt hiervan melding en vermeldt dat de Provinciale V.V.V. te Middelburg, Stroopoortgang 3 tegen betaling van f 1,50 (+ f 0,60 portokosten) op giro 299325 *een route-beschrijving* levert. Evenzo de plaatselijke V.V.V.-kantoren.

Renovatie kanonnen, affuiten, replica's is het onderwerp van een ons toegezonden brochure van *Atelier 't Klooster te Coevorden*. Mogelijk een nuttig gegeven voor vestingsteden die over vuurmonden beschikken.

The Fortress Study Group - East Preston, Sussex England, wendde zich tot onze Stichting op introductie van Dr. Quentin Hughes, auteur van „Military Architecture” (zie jaarboek 1974 blz. 26). Men stelt ons samenwerking voor, op welke suggestie wij gaarne ingaan. Midden september wordt aan Southampton University een 3-daags internationaal congres gehouden. Er zullen excursies worden gemaakt naar de fortificaties aan de Zuidkust. Wij verzochten ons hieromtrent nader in te lichten.

De redactie brengt gaarne dank aan allen die op enigerlei wijze bijdroegen aan het tot stand komen van dit jaarboek. Om redactionele redenen moesten sommige inzendingen worden bekort of uitgesteld.

De kostenfactor was natuurlijk buitengewoon belangrijk. Een kleine rekensom (zie prijslijst publicaties) leert dat de Stichting met de contributies niet uitkomt wat voor dit monumentenjaar-boek aanvaardbaar is. Het noodzaakte ons ook een aantal foto's achterwege te laten die wij gaarne hadden geplaatst.

Wij stellen op prijs onze waardering te betuigen aan drukkerij „Slentelstad” te Leiden en de Eerste Leidse Copieerinstichting E.L.C.I. die ons vele jaren trouwe diensten bewezen.

De andere wijze van uitvoering van ons jaarboek deed ons behoefte gevoelen aan de medewerking ener uitgeverij tevens drukkerij, in dit geval De Walburg Pers te Zutphen.

BELANGRIJK

De penningen en dassen zijn reeds geruime tijd geleden aan de opdrachtgevers verzonden. Indien niet ontvangen, gelieve U zulks te melden met opgave van gegevens opdat de oorzaak kan worden onderzocht.

De secretaris

Wendell Van Cleeve

1874